

1-6 / 1970

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

R 481

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

Ўн учинчи йил чиқиши

ЯНВАРЬ — ФЕВРАЛЬ

1

1970

34185
1

Бош муҳаррир —
УзССР ФА академиги *К. Н. ЯШИН*

Таҳрир ҳайъати: УзССР ФА академиклари: *В. А. АБДУЛЛАЕВ, В. И. ЗОҲИДОВ*, УзССР ФА мухбир аъзолари: *И. О. СУЛТОНОВ* (бош муҳаррир ўринбосари), *Ю. С. СУЛТОНОВ, Ш. Ш. ШОАБДУРАҲМОҶОНОВ*, фалсафа фанлари доктори *Қ. Х. ХОНАЗАРОВ* (бош муҳаррир ўринбосари), филология фанлари докторлари: *Ф. А. АБДУЛЛАЕВ, Ҳ. И. ЕҲУБОВ, Ҳ. Т. ЗАРИФОВ, С. И. ИБРОҲИМОВ, Ҳ. С. СУЛАЙМОНОВ, А. Ҳ. ҲАИИТМЕТОВ*, филология фанлари кандидатлари *Н. Ф. ҚАРИМОВ* (масъул секретарь), *А. Ҳ. ҲОЖИЕВ*.

В. И. ЛЕНИН ТУҒИЛГАН КУННИНГ
100 ЙИЛЛИГИ ОЛДИДАН

ҲОДИ ЗАРИФ

«УРТОҚ ЛЕНИН» ДОСТОНИНИНГ ЯРАТИЛИШ
ТАРИХИГА ДОИР

Ўзбек халқининг бой эпик ижодиётини бизгача сақлаб қолган таланти ижодчилар — Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Ислом шоир, Нурман Абдувой ўғли, Холёр Абдукарим ўғли, Умир шоир ва бошқалар инқилобдан олдин ҳам, кейин ҳам қатор йирик асарлар яратдилар. Бу асарларнинг ёзиб олинган вақти билан яратилиш даври ўртасида маълум бир фарқ мавжуд. Бу ҳол текширувчиларни турли мулоҳазаларга олиб келади. Шунинг учун ҳам қатор замонавий достонларнинг ижод этилиш жараёнининг гувоҳи, кузатувчиси сифатида уларнинг яратилиш тарихи ҳақида баъзи фикрлар баён этишни лозим кўрдик. Шундай асарлардан бири «Уртоқ Ленин» достонидир. Маълумки, илмий ва амалий адабиётда Эргаш шоир ушбу достонни 1928 йилда яратган, деган фикр ҳукмронлик қилади. Бу бир ёқлама, тўғривоғи, хато фикрдир.

Ярим асрлик умрини ҳақсизлик, адолатсизлик, зулм ва истибод исканжасида ўтказган Эргаш Жуманбулбул ўғли Бухоро инқилобидан илгари, 1918 йилдаёқ Совет Туркистонига ўтди. Самарқанд ва унинг атрофларида қишлоқма-қишлоқ гоҳ табиблик, гоҳ бахшилик, баъзан қиссахошлик қилиб юрар экан, Совет давлатини ҳақиқий халқ давлати, Коммунистик партияни меҳнаткаш халқ ғамхўри ва раҳбари, бу улуг партия ва қудратли давлатнинг асосчиси В. И. Ленин эканлигини пайқаб олди. Шунинг учун ҳам унинг совет давридаги ижоди Улуғ Октябрь, Шўролар ҳокимияти, Коммунистик партия ва В. И. Ленин мадҳиясига бағишланган.

Кейинчалик Эргаш отанинг ва у билан ҳамсуҳбат бўлган кексаларнинг менга айтиб беришича, шоир 20-йилларнинг бошларидаёқ В. И. Ленин ҳақида маълум бир системали тасаввурга эга бўлган ва бу тўғрида меҳнаткашлар орасида сўзлаб ҳам юрган. Ҳатто Бухоро инқилобидан кейин ўз қишлоғига қайтиб, Нурота революцион комитетининг топшириғи билан у ерда мактаб очиб, ўқитувчилик қилган. Лекин булар ҳали «Уртоқ Ленин» достони шу даврда яратилди, деган сўз эмас, албатта. Булар шоирнинг ўсиш йўлини кўрсатувчи фактлардир, холос.

Маълумки, Эргаш шоирнинг барча асарлари 1926 йилдан бошлаб қаламга олина бошланди. Бу вақтда Октябрь революциясининг 10 йиллигига тайёргарлик кўрилаётган эди. Буюк Октябрь инқилобининг 10 йиллигига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш халқ шоирларининг ижодий кўтарилиши ва ўсиши учун муҳим омил бўлди. Улар Совет ҳокимияти, Коммунистик партия ва В. И. Ленинни куйловчи янги-янги асарлар ярата бошладилар. «Уртоқ Ленин» достонининг ижод этилиши ҳам худди шу йилларга тўғри келади. Чунки шоир 1927 йилда қаламга олинган «Октябрь» термасининг сўнгида:

Октябрни дoston қилиб,
Айтмоқликка ўзим толиб.
Бу сафар сўзим кам бўлди,
Камликка кўнглим ғам бўлди, —

деган эди. Қоғозга тушмаганлиги, қаламга олинмаганлиги учун шоир «кўнглини ғам» қилаётан сўзлари, шубҳасиз, «Ўртоқ Ленин», «Таржимаи ҳол» дostonлари ва янги яратилажак Октябрь ҳақидаги йирик асаридир. «Таржимаи ҳол»нинг биринчи қисмини шоир 1927 йилда ўз қўли билан ёзиб, хотира сифатида менга тақдим этган эди. Мен бу асарнинг асл қўлёзмасини бир неча йил ўз хусусий кутубхонамда Эргаш шоирдан ёдгорлик сифатида сақлаб, кейинчалик уни Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг Адабиёт музейи — ҳозирги Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейига топширдим. «Ўртоқ Ленин» дostonи эса қаламга олинмай қолди. Бунда шоир асарни кейинроқ ёздирди ёки ўзи ёзиб беришни ваъда қилган эди. Демак, Эргаш шоир «Ўртоқ Ленин» дostonини 1927 йилнинг бошларида оғзаки яратган ва ёру биродарлари орасида ёлаки айтиб юрган, уни қаламга олиш эса, яратилган давридан анча кейинроқ бошланди. Ҳозир китобхонлар орасида машҳур бўлган «Ўртоқ Ленин» дostonи текстини (асосан биринчи қисми) биз 1928 йилда шоирдан ёзиб олган ва кейинроқ нашр этган эдик.

Дostonдан айрим парчаларни бундан илгарироқ шоирнинг ўзи менга ёзиб берган ва улар менинг хусусий архивимда сақланади.

Мен 1936 йилнинг кузида машҳур халқ бахшилари — Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Абдулла шоирларни Тошкентга олиб келдим. Улар бир неча муддат менинг уйимда яшадилар. Шунда Эргаш шоирнинг менга айтиб беришича, у «Ўртоқ Ленин» ва «Таржимаи ҳол» дostonларининг давомини қоғозга туширган, қатор термалар яратган. Шоир бу қўлёзмаларни олиб, Тошкентга келишга қанчалик уринмасин, ҳаракатлари фойда бермаган. Шундан кейин Оқтовнинг бериги бетида яшовчи, Тошкентга келаётган бир ўқимишли киши билан «Ҳоди Зарифга элтиб бер», — деб қўлёзмаларни бериб юборган. Бахтга қарши, Эргаш ота ўз қўлёзмаларини бериб юборган одамнинг исми ва фамилиясини ҳам билмас экан. Аммо унинг ўзини яхши танишлигини ва ўз қишлоғига қайтгач, суриштиражагини айтди. Қўлёзмаларни топиш умиди билан уларни қайта ёзиб олишни ташкил қилмадик. Шоир Тошкентдалигида «Хушкелди» дostonини қайта ёзиб берди. (Дostonнинг 1926 йилда биринчи марта ёзиб олинган нусхаси Ўзбекистон Давлат илмий-текшириш институтининг Самарқанддан Тошкентга кўчишида йўқолган). Мен ундан «Ойсулув» дostonи ва бир неча термаларни ёзиб олдим.

Мен Эргаш ота билан бир неча ой бирга яшар эканман, В. И. Ленин ҳақида ҳамиша сўзлаш, куйлашни жуда-жуда ёқтирганлигининг гувоҳи бўлдим. Гарчи каттакон дoston яратган бўлса ҳам, у ҳар галги суҳбатда улуғ доҳий ҳақида янги-янги сатрлар ижод этар эди. Шоир тафаккурининг ўзига хос мевалари бўлган бу парчалар бизнинг кўлимизда сақланмоқда. Бу ўринда бир воқеани эслаш янада мароқлидир. Уша пайтда Тил ва адабиёт институти Абдулла Тўқаев кўчасидаги 1-уйда жойлашган эди. Эргаш шоирни Институтга олиб бормоқда эдим. Қизил майдондан ўтиб борар эканмиз, шоир Ўзбекистон Ҳукумати уйи олдидаги доҳий В. И. Лениннинг улкан ҳайкалини кўриб, тўхтаб қолди, ўзига хос қараш билан тикилганича бош эгиб, таъзим қилди. Кейин постаментга назар ташлаб, Нурота мармарларидан кескин фарқ қилган жиллоли тошларни кўриб, қандай тошлигини сўради. Постамент ёнлари-

да тасвирланган инқилобий ҳаёт лавҳаларини кўриб чиқди. Институт томон йўл олганимизда:

— Бу қандай тош? — дедим, деди:— Мармардан,
Баҳоси кам эмас лекин гавҳардан,
Баракалла эрлар эътиқодига.
Бундай тош топила бермас ҳар ердан. —

дея доҳий ҳайкалидан олган таассуротларини булбулдай сайраб борар эди. Улуғ доҳий ҳайкалидан олган таассуротларини махсус терма қилиш, ўрни келса, «Ўртоқ Ленин» достонида фойдаланиш нияти ҳам йўқ эмас эди шоирда. Бу термадан айрим парчалар шоирнинг икки ўринда қилган қайди орқали сақланиб қолган. Демак, Эргаш шоир доҳий ҳақидаги кенг планли эпик асарини 1927 йилда яратган бўлса-да, у ҳақда ўйлашдан, куйлашдан ҳаётининг сўнгги дамларигача тўхтамади.

1937 йилнинг марти ёки апрели бошларида Эргаш ота, менинг қатъий эътирозимга қарамай, ўз қишлоғига қайтди. Ўз қўлёмаларини топиб, дўмбира чертишни қайта ўрганиб (бу пайтда шоир дўмбира чертмас ва дoston куйламас эди), янги ижодий куч-қувват билан Тошкентга қайтиб келишга ваъда бериб, мен билан хайрлашди. Афсуски, Эргаш ота ўз қўлёмаларини ҳам, исми номаълум шахсни ҳам суриштириш, дўмбира чертишни янгидан ўрганиш ва Тошкентга қайтиш имконига муяссар бўлмади...

Шундай қилиб, бу улкан санъаткорнинг жуда ноёб қўлёмалари номаълум сабабларга кўра илмий ходимларга етиб келмади ва уларнинг қаердалиги ҳам маълум эмас. Эҳтимол, бизга маълум бўлмаган кимларнингдир қўлида қолиб кетгандир, эҳтимол, умуман йўқолгандир... Лекин достоннинг қўлимизда мавжуд қисмиёқ, унинг ўзбек адабиётида доҳий Ленин образини ҳаммадан илгари эпик планда яратишга уринганлигини кўрсатиб турибди. Эргаш Жуманбулбул ўғли Лениннинг даҳоси, революцион курашини тўғри англаб, тўғри таърифлаган, халқимизнинг Коммунистик партияга, Совет ҳукуматига ва унинг ташкилотчиси В. И. Ленинга бўлган чексиз муҳаббат ва садоқатини ёрқин ифодалаган ўзбек совет куйчиси, халқ шоирларининг муҳтарам пешвоси эди.

АДАБИЁТШУНОСЛИК

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

ХАЛҚ ТИЛИ ВА ПРОЗА

1

Сўнгги ярим аср ичида ўзбек адабиётининг ғоявий мазмуни билан бирга тасвирий воситалари ва бадний тили ҳам зўр суръат билан ривожланди ва катта сифат ўзгаришини бошдан кечирди. Бу мураккаб ва кўпқиррали жараёни тадқиқ этиб, унинг ички механизмини очиш адабиётимиз ва адабий тилимизнинг бундан кейинги тараққиёти учун жуда зарур.

Маълумки, ўзбек прозаси шаклланган даврда адабий тилимиз илгариги китобийликдан қутулиб, жонли халқ тили базасига ўтди. Ўзбек адабиётида тўлақонли реалистик роман, повесть, ҳикоя, очерк, фелъетон жанрларининг шаклланиши тилда мана шу сифат ўзгариши юз берган шароитдагина мумкин бўлди.

Рус ва жаҳон адабиётларининг тарихи ҳам шуни кўрсатадики, адабиётда, хусусан, бадний прозада, тўлақонли реализм — адабий тилининг жонли халқ тили базасига ўтган ёки ўтаётган даврларида, халқ тилининг бутун реалистик қудрати, ҳамма потенциал имкониятлари ишга туширилган замонларда шаклланиши мумкин.

Бироқ прозанинг шаклланиши ҳам, халқ тилининг бундаги иштироки ҳам шундай бир тирик, серҳаракат жараёнки, буни тадқиқ этиш — бир-бирига қўшилиб оқаётган дарёларни тадқиқ этиб, бирининг иккинчисига таъсирини ўрганишдай мушкул. Қўшилиб оқаётган дарёларни бир-бирдан ажратиш мумкин бўлмаганидай, бугунги адабиётимизнинг бадний тилини «мана бу — оғзақи халқ тили, мана бу — адабий тил» деб, аниқ чегаралаб бўлмайди.

Аммо дарёларнинг ҳали бир-бирларига қўшилиб улгурмаган юқори манбаларини ўрганиш, сўнгра буви улар қўшилгандан кейинги ҳолатга солиштириш ва қўшилиш натижасида майдонга келган сифат ўзгаришини таҳлил қилиш мумкин. Соддалаштириб айтганда, биз худди шундай қилмоқчимиз.

Жонли халқ тилининг адабий тилга кирган, матбуотда, бадний асарларда, илмий ишларда ва умуман ёзма манбаларда мавжуд бўлган намуналарини эски адабий тилимиздан ва умуман китобий тилдан фарқ қилиш прозамиз энди шаклланиб келаётган йиллар материалида унча қийин эмас. Фурқатнинг насрий асарларини Ҳамза ва А. Қодирийнинг илк прозаик асарларига солиштирсангиз, сўнгра А. Қодирийнинг роман деб атаган «Жувонбоз»и билан «Ўтган кунлар» романини бир-бирига қиёс қилсангиз, ғоявий мазмун билан бирга бадний тилда ҳам катта бир ўзгариш юз берганини, бу ўзгариш тўлақонли реализмга ва жонли халқ тили бойликларидан йил сайин самарали фойдаланишга қараб борганини сезасиз. Айнийнинг «Қулбобо ва икки озод» қиссаси билан «Қуллар» романи, Ғ. Ғулومнинг «Шум бола» повести, А. Қаҳҳорнинг «Сароб» романи ва бошқа кўпгина проза асарлари кейинги нашрларида

биринчи нашрига нисбатан такомиллашиб боргани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Бизни масаланинг илмий ва назарий аҳамиятидан ташқари, амалий аҳамияти ҳам қизиқтиради. Ўзбек прозасини яратган А. Қодирий, Ойбек, Ғ. Ғулум, А. Қаҳҳорлар ҳозир орамизда йўқ. Аммо улар эришган зўр ижодий ютуқлар, жумладан, уларнинг бадий тил бобидаги ва халқ тилидан самарали фойдаланиш соҳасидаги тажрибалари кейинги авлодлар томонидан давом эттирилиб, янада юксак даражага етказилиши керак. Бироқ ёш прозаикларимизнинг маълум бир қисмида бадий тилга эътибор зўр эмас. Асарларимиз тилида ҳар хил шаклдаги китобийлик, идора тилига, вақтли матбуот тилига ўхшаб кетадиган ҳиссизлик, «қуруқ»лик кўп учрайди. Бу камчиликлардан қутулиш учун ўзбек совет прозаикларининг биринчи авлоди очган энг тўғри йўлдан бориш, халқ тили бойликларининг ҳали очилмаган бадий имкониятларини очиш ва улар ёрдами билан янги-янги ижодий юксакликларни эгаллаш керак.

2

Тарихга назар ташласангиз, ёзма адабиёт халқ тилининг иштирокисиз равнақ топа олмаслигини бундан беш юз йил олдин улуғ бобомиз Алишер Навоий ҳам ҳис қилганини кўрасиз.

1499 йилда ёзилган «Муҳокаматул луғатайн» ўша даврнинг тақозоси билан туркий ва форсий тилларнинг мунозараси шаклида майдонга келганлиги ҳаммамизга маълум. Бу асарнинг бугун биз ишлаётган мавзуга яқин томони шундаки, А. Навоий ўз она тилининг афзалиятларини исботлашда бутунича халқ тилига таянади, шеърятдан мисол келтирганда ҳам ёзма адабиётга жонли халқ тилидан кирган нодир сўзларни териб олиб, махсус таъкидлаб кўрсатади: *Сипармоқ, қизғанмоқ, термулмоқ, безанмоқ, йкурмоқ, қинғаймоқ, бўхсамоқ*¹.

Отларни ёшларига ва турларига қараб ажратиш: *қулун, той, ғўнан, дўнан, тўлан; тубучоқ, арғумоқ, яка, ёбу*. Егуликлар: *қатлама, қурут, тутмоқ, қуймоқ, ймоч, кўмоч, толғон*². Ҳаракатни ифодаловчи: *борғудек, билғудек, айтқудек, урғудек* ёки *борғоч, топқоч, сочқон* ёки *билакўр, қилакўр, кетакўр, етакўр* сўзлари. Сифатни билдирувчи: *оппоқ, қоп-қора, қип-қизил, юм-юмалоқ, яп-ясси, оп-очуғ, чуп-чуқур, кўм-кўк, ям-яшил* сўзлари.

Беш юз йилдан бери адабий тилда қанча ўзгаришлар бўлди, қанча-қанча сўзлар, иборалар эскириб, истеъмолдан чиқиб кетди. Аммо юқоридаги сўзлар ҳали ҳам эскирмаган, улар бугун ҳам она тилимизнинг ўзига хос бойлигини, гўзаллигини кўрсатиб турипти.

Албатта, халқ тили ҳам йил сайин ўзгариб, янгиланиб боради. Аммо уни мустақил тил қилиб турган мағзи, унинг халқ ҳаётига узвий боғланган ўзаги ҳаминша аслига содиқ бўлади ва мазкур халқ тургунча туради.

Ҳар бир тилнинг ўзига хос афзалияти ва бошқа тилларда эквиваленти топилмайдиган сўз бойликлари бу тилнинг мана шу мағзида, меҳнаткаш халқ ҳаётига узвий боғланган ўзагида бўлади.

Тилнинг бутун кучи ва аҳамияти меҳнаткаш инсон ҳаётига, умуман, меҳнатга боғлиқ эканини Ф. Энгельс «Табиат диалектикаси» асарида махсус таъкидлайди:

¹ Алишер Навоий, 15 томлик, 14-том, Асарлар, Тошкент, 1967, 108-бет.

² Ўша асар, 111-бет.

«Аввал меҳнат, ундан сўнг меҳнат билан бирга аниқ сўзлардан иборат нутқ маймун миясини аста-секин инсон миясига айлантирган иккита энг асосий стимуллар бўлди»³.

Тил одамни ҳайвонот дунёсидан ажратиб, табиат подшосига айлантирган иккита асосий қудратдан бири эканлиги аввало унинг меҳнат жараёнида яратилиб, бойиб бориш хусусияти билан боғлиқдир. Одамлар бир ишни кўплашиб қилганларида сўзлар воситаси билан алоқа қилишга эҳтиёж сезади. Бир авлод ўзининг иш тажрибасини иккинчи авлодга сўзлар воситаси билан тушунтиради. Шу тарзда бундан юзлаб, минглаб йиллар олдин яратилган тил бойликлари авлоддан авлодга ўтиб, кишиларнинг маънавий дунёсини бойитиб боради. Тил меҳнат жараёнида яратилгани учун унинг бош манбаи, асосий илдизлари ва асосий бойликлари меҳнаткаш халқда бўлади.

А. Навоий меҳнаткаш халқнинг ҳал қилувчи ролини Энгельс тушунгандай тушунган эмас, албатта, аммо она тилимизнинг мустақил адабий тил бўлиб ривожланиши учун халқ тили бойликларидан фойдаланиш зарурлигини сезган. Шу сабабли тилимизнинг халқ ҳаётига боғлиқ афзалиятларини бўрттириб кўрсатган:

«...Хунарсиз туркнинг ситам зариф йигитлари осонлиққа бўла форсий алфоз билан назм айтурға машғул бўлубтурлар. Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда (яъни, туркийда) мунча вусъат (кенглик, катта имкониятлар)⁴ ва майдонида мунча фусҳат (йўли очиқлик) топилур, керакким бунда ҳар нав сухонгузарлиғ ва фасихғуфторлиғ ва назмсозлиқ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ва воёғе осонроқдур»⁵.

А. Навоийнинг фикрини бир оз содалаштириб айтадиган бўлсак, қуйидаги маъно чиқади: форсий тилни афзал кўрадиган ва ўша тилда шеър ёзишни осонроқ деб ўйлайдиган турк йигитлари ҳақиқатни билмайди. Ҳақиқат шундаки, туркий тил уларнинг она тиллари бўлгани учун бу тилда ижод қилиш уларга осонроқдир, чунки бу тилни улар болаликдан яхши биладилар, унинг ҳамма бойликлари, ҳамма афзалиятлари улар учун очиқдир.

Чиндан ҳам, киши кейин ўрганган тилини ўз она тилидай чуқур билмайди, аниқ ҳис қилмайди. Шу сабабдан ўз она тилини қўйиб, бошқа тилда ижод қилган одам ҳаминша алоҳида бир қийинчилик сезади. Албатта, бу қийинчиликни енгиб ўтиб, икки тилда баробар ижод қилган зуллисонайлар ҳам бор, улар, шубҳасиз, катта ҳурматга сазовор.

Аммо ҳар бир халқ ўзининг уйғониш даврида она тилини мустақил адабий тил шаклида ривожлантиришга алоҳида бир эҳтиёж сезади. Чунки мустақил адабий тил — мазкур халқнинг ўзига хос маданиятини ривожлантиришда жуда зўр восита бўлиб хизмат қилади.

Улуғ италян шoirи А. Данте 1302—1307 йилларда «Халқ тили ҳақида трактат» ёзади. Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино давридаги Ўрта Осиёда фан тили — араб тили бўлганидай, Данте даврида Италиянинг давлат ва фан тили латин тили эди. Данте ўз трактатини латин тилида ёзишга мажбур бўлади. Аммо бу трактатда китобий латин тилини жонли италян тилига солиштириб, иккинчисининг афзалиятларини назарий планда исбот қилади.

Дантенинг бу трактатидан айрим жойларини тилшунос олим Р. А. Будагов ўзининг 1967 йилда чиққан монографиясида таржима қилиб келтирган. Дантенинг фикрича, халқ тили — бу гўдакликдан она сути билан бирга ўзлаштирилган ва ҳеч қандай қондаларсиз кишининг

³ Ф. Энгельс, Табиат диалектикаси, 135-бет.

⁴ Қавс ичида берилган бу кейинги изоҳлар биздан — П. Қ.

⁵ А. Навоий, 4-том, 117—118-бетлар.

қон-қонига сингадиган табиий тилдир. Китоблар, ўқитувчилар, махсус машғулотлар ёрдами билан ўзлаштириладиган бошқа тил (Данте давридаги латин тили) бундай эмас. «Бу икки тилдан биринчиси — халқ тили олижаноброқдир, — дейди Данте. — Чунки халқ тили... биз учун табиийдир. Иккинчи тил эса сунъийдир»⁶.

Тилдаги китобийликни, сунъийликни, халққа беғоналикни француз адабиёти ҳам бошдан кечирган. Қизиги шундаки, Дантега бу қадар табиий ва олижаноб туюлган итальян тили XVI асрда француз ёзувчилари учун сунъий ва китобий тилга айланган. Бу даврда Франциянинг оқсуяклари орасида ўз она тилини менсимасдан, итальян тилида сўзлашиш одат бўлган. Франциядаги Уйғониш даврининг машҳур ёзувчи ва олими Андре Этьен бу одатга қарши «Италянлашган ва бошқача шаклланган янги француз тилида бир-икки диалог» номли памфлет ёзади. Памфлетда на французчани, на итальянчани эплаб гапирадиган оқсуяклар устидан кулади. «Француз тили итальян тилига нисбатан кўпгина устунликларга эга», — дейди Андре Этьен ва ўз фикрининг исботи учун итальян тилида бўлмаган французча сўзлар, иборалар, ҳатто суффиксларни келтиради⁷. А. Этьеннинг француз тилига хос афзалиятларини исботлаш принципи А. Навойнинг туркий тил афзалиятларини исботлаш принципига ўхшаб кетади. Худди шу XVI асрда Дю Белле деган шоир бошчилигида бир гуруҳ олимлар, ёзувчилар «Француз тилини ҳимоя қилиш ва улуғлаш» номли манифест эълон қиладилар. Дю Белле «Она тилини ҳимоя қилиш ватанни ҳимоя қилиш билан баробардир»,⁸ деб ёзади.

Ўз она тилларини ҳукмрон латин ва итальян тилларидан ҳимоя қилган ватанпарварлар бу ерда ҳам оддий халқ яратган тилнинг бойликларига таяниб иш кўрадилар. П. Рамус номли олим ёзади: «Халқ — ўз тилининг энг олий ҳокимидир, тил халқ мулкидир...»⁹. Француз ёзувчилари халқ тилида ва шеваларида мавжуд бўлган жуда кўп сўзларни адабий тилга киритиб, уни бойитадилар. Масалан, улуғ француз ёзувчиси Рабле ўзининг машҳур қаҳрамони Гаргантюа учун 153 хил ўйинлар, 138 хил овқатлар, 98 хил илонларнинг ҳамма номларини француз халқ тилидан топиб беради.

Орадан юз-икки юз йил вақт ўтади. Француз тили жаҳоннинг энг яхши тараққий этган мустақил адабий тилига айланибгина қолмай, бошқа тилларга ўз таъсирини, ҳатто ҳукмини ўткази бошлайди. XVIII асрда келиб энди ватанпарвар рус ёзувчилари ўз она тилларини француз тилининг таъсиридан ҳимоя қила бошлайдилар.

«...Бизда рус билан русча гапиришмасдан нуқул бузуқ француз тилида сўзлашишади, — деб ёзган эди Н. М. Карамзин 1795 йилда. — Бизнинг яхши жамият деб аталган табақамизда француз тилини билмасангиз қар ва гунгга ўхшаб қоласиз. Уят эмасми?.. Бизнинг тилимиз юксак назокатни, жарангдор, гўзал поэзияни ифодалашгагина эмас, нафис соддаликни, қалб оҳанглари, барча туйғулари ифодалашга ҳам қодир. Рус тилида француз тилига нисбатан уйғунлик кучли. Бизда ўзимизга хос ҳолатни, ҳаракатни билдирадиган муштарак сўзлар кўпроқ: бундай устунлик фақат туб тиллардагина бўлади!»¹⁰.

Кўриниб туриптики, А. Дантедан беш аср, А. Навойдан тўрт аср кейин яшаб ижод қилган М. Карамзин ҳам ўз она тилининг мустақил тараққиёти учун курашганда, рус халқ тилининг юқори табақда ҳукм-

⁶ Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, М., 1967, стр. 346.

⁷ Қаранг: «Вопросы формирования национальных языков», М., 1960, стр. 206.

⁸ Қаранг: Р. А. Будагов, Литературные языки и языковые стили, стр. 353.

⁹ «Вопросы формирования и развития национальных языков», стр. 209.

¹⁰ Н. М. Карамзин, Асарлар, V том, 159-бет; VII том, 137—138-бетлар.

ронлик қилаётган француз тилидан қандай афзал томонлари борлигини биринчи ўринга қўйиб ёзган. Биз юқорида француз тилининг ўзи ҳам итальян тилининг ҳукмронлигидан шу йўл билан чиққанини кўрган эдик. Ундан олдин итальян тили ҳам халқ тили бойликларига таяниб туриб, латин тилининг ҳукмронлигидан чиққан эди.

Демак, бу ерда кўпчилик миллий тилларнинг мустақил тараққиёти учун характерли бўлган умумий бир қонуният бор. Бу қонуният шундаки, мазкур мамлакатнинг меҳнаткаш халқи яратган ва шу халқнинг алоқа қуроли бўлиб хизмат қилаётган жонли тил четдан келган, асл манбадан ажралиб, бошқа халқнинг юқори табақаларигагина хизмат қилган адабий тилдан бойроқ, устунроқ, яшашга қобилияти зўрроқ бўлади. Нега? Нима сабабдан Италияда Данте улуғланган ва латин тилидан устун келган итальян тили Францияга бориб француз тилидан устун келолмади? Еки Францияга латин ва итальян тилларидан баланд келган француз тили нега Россияга бориб, рус тили билан мусобақада ютқизди? Чунки ҳар бир тилнинг афзалияти шу халқнинг ўзи билан бирга яшайди. Ўз халқидан ва ўз сарзаминидан ажралиб қолган, бошқа халқнинг ҳукмрон табақаларига китоблар ёрдами билангина ўргатилган тил боғдан кўчириб олинган ва тувакка ўтқазиб қўйилган ўсимликнинг аҳволига тушади. Тувакда ҳам, албатта, тупроқ бор, сув, ҳаво бор, бироқ ҳаммаси чекланган, шароит табиий эмас, сунъий. Шу сабабли ўзига хос табиий шароитларда ўсадиган ўсимликлар тувакда ўсадиган ўсимликлардан устун келаверади.

Шунга ўхшаб, ҳар бир тил ўз халқининг тарихига, урф-одатларига, психологиясига, турмуш шароитларига чамбарчас боғланган бўлади. Бу боғланиш иплари узила бошласа, тил ўзининг табиий кучини, гўзаллигини, бойлигини йўқота боради. Сунъий шароитда ўсадиган дворян болалари ҳаётини қузатган машҳур рус ёувчиси И. А. Гончаров 1877 йилда қуйидагиларни ёзган эди:

«Болани бешикда ётган пайтидан бошлаб французчага, инглизчага ўргатишади, шундан кейин ўқитувчи ёллаб, русча ўқитадилар... Оқибатда булар на рус бўладилар, на француз, на инглиз. Улар ўрганган инглиз, француз тиллари дипломатлар гаплашадиган, салонларда сўзлашладиган сунъий, расмий тиллардир. Ҳақиқий французлар, инглизлар чин интим турмушларида гаплашганларида уларнинг тилида, юзида, ҳаракатларида табиий ҳаётлари, қонларида бори, ақл-идроклари, урф-одатлари, тарихлари акс этиб туради ва уларнинг тили бизнинг космополитлар сўзлашадиган юзаки, совуқ, рангсиз тилдан бутунлай фарқ қилади...

... Қачондир бир вақт бутун миллатлар, тиллар бирлашиб, ягона одамзод оиласига айланар; майли, шундай бўлсин; аммо бу мақсадга етиш учун ҳамма миллатлар бутун кучини ишга солсин, ҳар бир миллат ўзида бор фазилатларнинг бутун шарбатини йиғиб, одамзод яратадиган маънавий бойликлар хазинасига қўшиши керак... Бунинг учун эса рус ҳақиқий рус бўлиши керак, бизни ўз миллатимизга энг кўп жиҳатдан боғлаб турган куч — тилимиздир»¹¹.

Одамзод бирлашиб ўр оилага айланиши учун ҳар бир миллат бутун кучини ишга солиб, ўзига хос фазилатларини башарият хазинасига қўшиши кераклиги — бизнинг бугунги коммунистик мафкурамизга тўғри келадиган жуда илғор фикрдир. Одамлар ўз она тилларида самимиёт билан сўзлашганларида, уларнинг гапларида, юзларида, ҳаракатларида табиий ҳаётлари, ички дунёлари, миллий хусусиятлари, тарихлари аниқ намоён бўлишлиги шуни кўрсатадигани, реализм билан жонли, оғзаки тил орасида жуда зўр боғланиш бор. И. А. Гончаров чинакам

¹¹ «Русские писатели о языке», Л., 1954, стр. 330.

реалист ёзувчилардан бўлганлиги учун ҳар бир кишининг табиий тилини, унинг дилини, ички дунёсини аниқ ва ҳаққоний акс эттирилишини, аммо бола бешикда ётган пайтидан бошлаб унга гувернерлар томонидан ўргатиладиган сунъий, китобий, дипломатик инглиз ёки француз тили рус кишисининг ички дунёсини, миллий хусусиятларини бузиб кўрсатишни чуқур ҳис қилади.

Шундай қилиб, тарихга назар ташлар эканмиз, ҳар бир тилнинг афзалияти ва мазкур халқ вакилларининг ҳаётини, тарихини, миллий психологиясини аниқ, тўлиқ ва ҳаққоний акс эттириш қудрати — шу тилнинг халқ яратган асосий ўзагида бўлишини кўрамиз. Бу ҳол жонли халқ тили билан реализмнинг ўзаро алоқаси умуман тил табиатидан ва реализмнинг ҳаётни ҳаққоний кўрсатиш принциpidан келиб чиқадиган қонуний бир алоқа эканига бизни ишонтиради.

Тўлақонли реализм ўзбек адабиётида ўтган асрларда майдонга кела олмагани ҳаммамизга маълум. Бунинг жуда кўп тарихий сабаблари бор. Бош сабаб — бизда феодализмнинг ва феодал тарқоқликнинг узоқ ҳукм сурганлигидир. Тўлақонли реалистик адабиёт кенг халқ оmmasига мўлжаллаб яратилади ва китобларни кўп нусхаларда тарқатишга имкон берадиган нашриёт, матбуот бўлишини талаб қилади. Бу ҳаммаси феодализмдан кейинги формация — капитализмнинг дастлабки босқичларида пайдо бўла бошлайди.

Туркистон чоризмнинг қўлига ўтиб, мустамлакага айланганлиги халқимиз учун оғир бир кулфат бўлса ҳам, илғор рус маданиятининг таъсирида бизда ҳам газеталар чиқа бошлаши тарихан прогрессив ҳодиса эди. Бунинг натижасида ўзбек адабиётида демократик ва реалистик тенденциялар кучайишига имконият пайдо бўлган эди.

1891 йилда «Туркистон вилоятининг газетида» Фурқатнинг автобиографик характердаги асари босилади. Унга «Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти, ўзи ёзғони» деб сарлавҳа қўйилган. Асос эътибори билан очерк жанрига яқин турган бу лавҳаларда Фурқат ўз даврига нисбатан прогрессив бўлган мавзуларга қўл уради. Жумладан, Фурқат ўзининг рус гимназиясидан олган таассуротларини бераҳм жоҳил мактабдорлар қўлидаги эски мусулмон мактабидан олган таассуротларига қиёс қилади.

«Вақтеки умрум тифли еттилик кўчасида най сураб бўлди, ул хангомларда жаҳон ташвишларидақ фориг ва алойиқ қуюнидин фориг, ўз афродларим бирла кўчаларда ёғоч отга миниб ўйнаб эрдим. Чун отам ва онам мени туфулият бўстонида... сарвдек озодлигимга қўймой, мактаб саросига қайд қилмоққа машварот қилдилар, мен аларнинг бул хаёлларидин кўп ғамгин бўлиб юрар эрдим. Шанба кунин... отам мени қўлимга бир баркашда нон бериб, мактабга олиб бормоққа тақозо қилди. Мен ул вақт дастурхонни бошимга кўтариб, отамдин олдин кўчага чиқиб, ул дастурхонни кўчага ташлаб хазимат айладим. Бошқа маҳалаларга бориб ўйнаб, вақтеки тифли хуршиди фалак кўчасида бозий айлаб мағриб кўбасига мутаважжи ўлди, мен ҳам оҳиста байтул мақарға дохил ўлдим. Бу арода олти кун ародин гузориш қилди»¹².

Бу лавҳада Фурқат ўз олдига қўйган ғоявий вазифа асл эътибори билан тўлақонли реалистик асарларнинг олдига қўйиладиган вазифа эди. Кейинчалик С. Айнийнинг «Эски мактаб»ида, Ойбекнинг «Болалиги» ва А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртактлар»ида худди шу ижодий ғоя ёрқин реалистик образларда мужассам этилгани фикримизнинг исботидир. Аммо Фурқат давридаги адабий тил ҳали бу ғоявий вазифани бажаришга тайёр эмас эди.

¹² Ф у р қ а т, Танланган асарлар, Тошкент, II том, 1959, 132-бет.

Реалистик ғоявий мазмунни трафарет китобий тил билан ифода этиб бўлмаслигини таржима соҳасидаги илк қадамларда ҳам кўриш мумкин. 1899 йилда «Туркистон вилоятининг газети» Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани»ни ўзбек тилига таржима қилишга уринган. Шеърин таржима ҳаддан ортиқ мушкул туюлган бўлса керак, поэма насрий тил билан берилган:

«Боқчасарой шаҳрида мраммардин қилинган алоҳида ҳовузни ўрта-сида сув кўторган хусусида Пушкин номлиқ Русия шоири ёзган абъётнинг мазмуни ушбудир:

Гирейхон кўзини қуйи қаротиб ўлтуруб ва садафдин қилинган чилимни тортиб, оғзидан тутунни чиқориб, ул вақтда аччиғлиғи келиб тургонда хонни атрофида турган аркони давлатлари яқинроқ келмоқни хоҳлаб бир-бирларини сурубдир ва хоннинг ўрдасида кўп оҳисталик бўлуб, хоннинг юзида қаҳру-ғазаб асарини фаҳмлабдурлар ва бир дафъа ул такаббурлик хон тезлик илан қўл билан ишорат қилғонда мазкур тамоми аркони давлатлар тўғри қуллуқ қилиб ўрдадин чиқибдурлар»¹³.

Рус реализмининг отаси А. С. Пушкиннинг ажойиб поэмаси бундай тил билан таржима қилинганда ўзининг юксак фазилатларини йўқотиб қўйишини «Туркистон вилоятининг газети» ҳам пайқаган бўлса керак, таржима охиригача босилмай қолиб кетади.

Тилимининг қудрати тўлиқ юзага чиққан даврда ажойиб шоир Усмон Носир «Боқчасарой фонтани»нинг ўша жойини қандай таржима қилганини бир эслайлик:

Қовоқ солиб ўтирар Гарой,
Лабларида қаҳрабо чилим.
Даҳшатли хон атрофида жим
Бош эгиб тек турарди сарой.
Жимжит эди бутун кошона,
Ҳамма хоннинг хафа юзидан
Пайқар эди мубҳам нишона.
Аммо мағрур соҳиби фармон
Кўлларини бир силтаб солди:
Барча секин тарқалди ҳар ён¹⁴.

Бу ерда биз она тилимининг бутун қудрати фақат тўлақонли реалистик тасвирда ўзини кўрсатишини ҳис қиламиз. Чунки реалист ёзувчи оғзаки халқ тилидан ҳам, ёзма адабий тилдан ҳам инсоний ҳис-туйғуларни, теран фикрлар ва ғояларни ҳаққоний ифода этадиган энг ҳаётий, энг жонли, энг ўткир сўзларни, ибораларни танлаб олиб синтезлашган, ёрқин образлар яратади. Усмон Носир таржимасида «Қовоқ солиб ўтирар Гарой» ёки «қўлларини бир силтаб солди» деган иборалар ўткир, жангдор шеърин сатрлар бўлиш билан бирга бутунича оғзаки халқ тилига хос иборалардир. «Аммо мағрур соҳиби фармон» ёки «кошона», «мубҳам нишона», «даҳшатли хон» ёзма адабий тилимизга хос сўз ва иборалар эканлиги кўриниб турипти. Усмон Носир Пушкин реализмига муносиб равишда бу сўз ва иборалардан хон саройини, юқори табақани ҳаққоний кўрсатиш учун фойдаланади. Бироқ бу адабий сўзлар ҳам умумхалқ тилининг руҳига мослаб ишлатилганлиги учун шеърда жуда табиий ва жуда таъсирли жананглайди.

Усмон Носир таржимаси тилида кўринган халқчиллик ва реализм халқ тили билан адабий тилнинг энг яхши фазилатларини бир-бирига қўшиб, янги, юксак адабий тил яратиш натижасида юзага келган. Октябрь революцияси бунга тарихий имконият яратиб берган.

¹³ «Ўзбек адабиёти», Тошкент, 1960, 384-бет.

¹⁴ Усмон Носир, Танланган асарлар, Тошкент, 1959, 151-бет.

Ингирманчи-ўттизинчи йилларда «маданий қурилиш», «тил қурилиши» деган терминлар кенг тарқалган экан. Машҳур тилшунос олим Е. Д. Поливановнинг «Ўзбек тили қурилишининг ҳозирги босқичи» деган мақоласи ҳам бўлган. Чиндан ҳам, янги адабий тилнинг яратилиш жараёнини кўп йил давом этадиган улуг бир қурилишга ўхшатиш тўғрироқ бўлар эди. Албатта, қурилишга майдон ҳозирлаш ва йўл очиш пайтида тоғу тошлар, қоялар портлатилади. Бусиз қурилиш ривож тополмайди. Аммо инқилобий портлаш натижасида йўл очилгандан кейин қурилишнинг ҳар бир қаричи, ҳар бир қадами тадрижий равишда пухта битказиб берилади.

Янги адабий тил ҳам тадрижий йўл билан миқдор ўзгаришларининг аста-секин сифат ўзгаришига айланиши тарзида майдонга келади. Бу жараён реалистик ўзбек прозасининг тили қандай шаклланганига бевоқиф алоқадор бўлганлиги учун биз унга бошқа бир бобда алоҳида тўхталамиз.

С. МИРВАЛИЕВ

ҲАРБИЙ РОМАН ИУЛИ

Улуғ Ватан уруши мавзуи адабиётимизда 1941 йил 22 июндан бошлаб ишланабошлади. Бу соҳада поэзия, драматургия ва кичик проза олдинги сафларда борди. Лекин мазкур мавзу йирик прозада анча кечроқ, аниқроғи, 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб акс этди. Ўзбек ҳарбий романларининг туғилишида поэзия, драматургия ва кичик проза орттирган бу соҳадаги маълум тажриба ва традициянинг роли муҳим бўлди. Шу билан бирга Улуғ Ватан уруши мавзуини ишлашдаги қардош халқлар адабиёти ва аввало рус совет адабиётининг бой традицияси миллий ҳарбий романнинг яратилишида маҳорат мактаби бўлиб келди.

Қисқаси, ўзбек совет адабиётида 1957—58 йилларга қадар том маънодаги ҳарбий роман яратилмаган бўлиб, бунинг сабаби, бир томондан, кўпгина ёзувчиларнинг фронтдалигида бўлса, иккинчидан, ҳали аксарият ёзувчилар бу соҳада ҳаётий ва ижодий тажрибага эгамаслигида эди. Қачонки, бу соҳада маълум тайёргарлик ва тажриба ҳосил бўлгач, Ойбекнинг «Қуёш қораймас», И. Раҳимнинг «Чин муҳаббат», Шухратнинг «Шинелли йиллар», В. Ғафуровнинг «Вафодор» асарлари каби қатор ҳарбий романлар яратила бошланди. Мазкур романларнинг ўзига хос томонларидан бири уларнинг уруш картинасини, урушнинг дастлабки этапини бевосита тасвирлашга бағишланганлигидадир. (Фақатгина «Шинелли йиллар»да урушнинг бутун этапи қамраб олинади.)

60-йилларнинг ўрталаридан бошлаб яратилган Ш. Рашидовнинг «Қудратли тўлқин», С. Аҳмаднинг «Уфқ», Ҳ. Гуломнинг «Тошкентликлар», О. Еқубовнинг «Эр бошига иш тушса...» романларида асосан фронт орқасидаги меҳнат қаҳрамонлиги, халқимиздаги оташин ватанпарварлик ва мардлик ифода этилади ва қисман фронт ҳаёти тасвирланади. Ана шу даврда яратилган «Давр менинг тақдиримда», «Ҳаёт-мамонт», «Олтин зангламас» каби учинчи бир типдаги романларда эса урушдан олдинги ва кейинги давр ҳаёти билан бирга Улуғ Ватан уруши ҳам акс эттирилади.

Шундай қилиб, ўзбек ҳарбий романларининг туғилиши ва шаклланиши 50-йилларнинг иккинчи ярмидан то 60-йилларнинг биринчи ярмигача бўлган бир даврга тўғри келади.

Демак, адабиётимизда ҳарбий романларнинг туғилиши ва шаклланиш йиллари мазкур даврга оид бўлиб, тараққиёт тенденцияси эса уч йўлдан бораётир. Лекин масаланинг муҳим томони шундаки, мазкур асарлар қайси давр маҳсули, қайси тенденцияга мансублигидан қатъий назар, уларда совет кишининг қаҳрамонона фазилатлари, ватанпарварлик характери, мардлиги ва темир иродалиги тарихан реал акс эттирилади.

Мазкур романлар жанр ва услуб эътибори билан ҳамда ғоявий-бадний даражаси жиҳатидан турли савияда бўлсалар-да, уларнинг

деярли ҳаммаси ҳаёт-мамонт жангида нега душман эмас, балки совет халқи ғалаба қозонди? деган саволга бадний умумлашмалар орқали тўғри ва аниқ жавоб бера олганликлари учун ҳам муҳим сиёсий-тарбиявий аҳамиятга моликдир. Бу жиҳатдан «Қуёш қораймас» романининг бош қаҳрамони Бектемирнинг ўз сафдоши Али тажангга қарата айтган қуйидаги гаплари характерли: «Гитлер совет дарахтини қулатмоқчи, у болтани нақ туб илдизга ураётир. Илдиз рус халқи. Биз мана шу илдизни сақлашимиз керак. Шунда бу совет дарахтининг катта, кўркам сермева бутоғи бўлган Ўзбекистонни офатдан асраган бўламиз». Кўриниб турибдики, ёзувчи она-Ватанни ягона совет дарахти деб олса, унинг туб илдизини рус халқи деб билади. Тана, шох ва бутоғлари эсак ўп миллатли қардош халқлар оиласидир. Унинг мустақкамлиги ва зўрлиги ҳам шу кўп миллатли халқларнинг бирлашганлигидадир. Санъаткор бу орқали совет халқлари ўртасидаги бузилмас дўстликни маҳорат билан кўрсата олган. И. Раҳимнинг «Чин муҳаббат» романида эса Москва — мамлакатимизнинг юраги эканлиги, шунинг учун улуғ пойтахтни ҳар қандай қийинчиликлар билан бўлса-да, душмандан омон сақлаб қолиш керак деган ғоя олға сурилади. «Шинелли йиллар»да бўлса бу яна ўзгача усулда ифода этилади. Немис фашистлари фақат русларнинггина душмани эмас, балки кавказликлар, ўрта осиеликлар, қўйингки, бутун прогрессив инсониятнинг душмани сифатида талқин қилинади. Шунинг учун ҳам мана шу умумий душманга қарши биргаликда кураш олиб бориш тарғиб қилинади, шундагина жаҳонда мустақкам тинчликнинг барқарор топиши мумкин деган ғоя умумлаштирилади, жаҳондаги социалистик тузум ва демократик кучларнинг равнақ йўли кўрсатилади.

Ўзбек совет ҳарбий романлари ўзаро услуб, жанр доираси ва ғоявий-бадний қимматига кўра бир-биридан фарқ этишидан ташқари асардаги ҳаётий материалнинг ҳажми, тарихий давр чегараси жиҳатидан ҳам ажралиб туради. Масалан, «Қуёш қораймас»да Улуғ Ватан урушининг дастлабки йиллари ва мазкур даврдаги мағлубиятлар, йўқотишлар, айни чоғда кичик бўлса-да, дастлабки ғалабалар Москва остонаси учун бўлган жанглар фонида умумлаштирилса, «Шинелли йиллар»да уруш даври Закаспий фронтидаги жанглар воситасида тасвир этилади. Бу ҳол иккинчи даврда яратилган романлар учун ҳам характерлидир. Лекин бу ерда «Қуёш қораймас» романининг муҳим томонини кўрсатмай бўлмайди. Маълумки, мазкур романда урушнинг дастлабки кичик бир этапи, яъни 1941 йил 22 июндан то декабрь охириларигача бўлган қисқа давр аке эттирилган! Баъзи адабиётшунослар «Қуёш қораймас»даги воқеалар ва давр ҳажмининг торлигини ёзувчининг камчилиги деб қарайдилар. Бу унчалик тўғри бўлмаса керак. Чунки Ойбекнинг уруш даврининг ана шу дастлабки даврини онгли суратда ўз романининг тасвир объекти қилиб олиши бежиз эмас. Агар эътибор берилса, худди шу даврда катта мағлубиятлар, чекинишлар ва сон-саноқсиз йўқотишлар бўлгани билан, энг муҳими, совет халқи ва унинг шонли армияси худди шу давр ичида ўзини ўнглаб олаётган ва ҳужум позициясига ўтиб, Москва остонасида душманнинг тишини синдира бошлаган эди. Бунинг устига ёзувчининг Москва остонасидаги жангларни кўрсатишдан мақсади социалистик система ва демократиянинг тақдири худди шу Москва бўсағасида ҳал бўлаётганлигини таъкидлашдир.

Ойбек масаланинг ана шу икки муҳим томонини чуқур англаган ҳолда воқелик моҳиятини бадний ифодалай билганлигидан, ўз романининг тарбиявий-эстетик аҳамиятини ошира олди.

Улуғ Ватан урушида совет халқининг фашизм устидан бўлган оламшумул ғалабасини таъмин этишда Қоммунистик партиянинг роли бениҳоя катта бўлди. Шу билан бирга халқимизнинг бузилмас дўстли-

ги, совет халқи иродасининг мустақкамлиги, ғалабага қатъий ишончи, улардаги ватанпарварлик ва гуманизмнинг чуқурлиги, фронт орқасининг метинлиги, жангчиларимизда Ватан, партия ва ўз халқига содиқлик, улардаги зўр жасорат ва қаҳрамонлик туйғулари ғалабага олиб келган муҳим омил бўлди. Шу жиҳатдан қараганда, «Қудратли тўлқин», «Уфқ», «Эр бошига иш тушса...», «Тошкентликлар» каби романлардаги муҳим бир хусусият кўзга яққол ташланади. Бу — фронт орқасининг мустақкамлиги ғалабаларимизнинг гарови бўлган деган ғоянинг чуқур ва тарихий реал ифода этилиши масаласидир. Хусусан, «Қудратли тўлқин» ва «Уфқ» романларида ана шу масала анча чуқур ҳал этилади. «Қуёш қораймас» Улуғ Ватан урушининг биринчи этапини тасвирлаши билан характерли бўлса, ундан кейин яратилган ва иккинчи типдаги асарларга кирган «Қудратли тўлқин» асосан 1943 йилга — урушнинг бурилиш йилига бағишланганлиги билан диққатни тортади. Бу бежиз эмас. Чунки худди шу давр халқимиз тарихидаги энг оғир ва масъулиятли, аynи чоғда улкан ғалабаларнинг бошланғич даври бўлганлиги билан диққатга сазовордир. Ёзувчи ўзбек халқининг урушнинг ана шу давридаги иштироки ва роли масаласини кўрсатади, фронт орқасидаги қаҳрамонона меҳнатини голибона ва даҳшатли уруш фонида умумлаштиради.

«Эр бошига иш тушса...», «Тошкентликлар» романларида ҳам материал янгилиги, баъзи тасвирий эпизодларнинг жонли ва жозибadorлиги, реаллиги ва эсда қоладиган образлар яратиш иштиғқи сезилиб тургани ҳолда ҳали уларда ҳаётий ҳақиқатдан бадий ҳақиқат томон ўтишдаги тажриба, маҳоратнинг жанр талаби даражасига етмаганлиги сезилиб туради. Далиллашдаги мантиқий бирлик етишмайди. Аynи чоғда бадий далиллаш санъатида ҳам ожизлик юзага келади. Бундай ҳол бадий тил санъатидан фойдаланишда ҳам кўринади.

«Давр менинг тақдиримда», «Олтин зангламас». «Ҳаёт — мамот» сингари романларга келганда, шуни айтиш лозимки, энди уларда ҳарбий воқелик урушдан олдинги давр билан урушдан кейинги икки даврни бир-бирига боғловчи кўприк сифатида кўрсатилади. Ана шу кўприкдан ўтишдаги қийинчиликлар — машаққатларни, йўқотишларни кўрсатиш орқали совет характерининг товланиши умумлаштирилади. Шу жиҳатдан А. Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» фалсафий-лирик романи алоҳида қимматга эгадир.

Мазкур ҳарбий романларнинг яна бир муҳим хусусияти жанр ва тасвирлаш услуби жиҳатдан ўзбек романчилигига янгиликлар киритаётганлигида ҳамдир. Бу бир томондан, уларда фалсафий фикр ва интеллектуалликнинг чуқурлашишида, иккинфидан, публицистик руҳ ва лирик пафоснинг мукамаллашиб бораётганида кўринади. Агар «Қудратли тўлқин», «Уфқ» ва «Давр менинг тақдиримда» романларида лирик пафос ва публицистик руҳ алоҳида сезилиб турса, «Қуёш қораймас»да фалсафийлик устун туради. Буни асар номларида ҳам кўриш мумкин. Масалан, Ойбек ўз романини «Қуёш қораймас» деб айтади. Бу, гап фақат самовий жисмнинг қорайиши ёки қораймаслиги устида эмас, балки инсоният қуёши — социалистик тузум қуёши устида, унинг қораймаслиги ҳақида боради. Аниқроғи, социализм қуёшининг сўнмаслиги ва абадийлиги ҳақидаги ҳаётий фалсафа роман ғоясини ҳам, қаҳрамон характери ва ҳатто асар ҳақида қаҳрамон номини ҳам тайин этган. Романдаги «Темир юрак жангчи...» Бектемир номига ҳам ана шу фалсафий ғоя сингдириб юборилган. У «темир юрак», «темир ирода» ва мардлик билан она-Ватанини фашизм балосидан сақлаб қолган минглаб оддий совет жангчиларининг типиклаштирилган ва аynи чоғда индивидуаллаштирилган образидир. Қисқаси, ёзувчи темирнинг беги Бектемир

характери динамикаси орқали фақатгина социалистик система мавжуд бўлган Ватандагина ана шундай Бектемирларнинг туғилиши, вояга етишиши мумкин деган ғояни ҳам илгари суради. Айни чоғда инсоннинг бутун куч ва қобилияти, таланти ана шундай эркин жамиятдагина камол топажаги ҳам улуғланади. Буни ёзувчи Бектемирнинг «деҳқонбоп бола...»дан «темир юрак жангчига» қадар босиб ўтган ҳаётий йўлини тасвирлаш орқали умулаштира олган. Бу ҳол фақат ана шу асаргагина хос эмас. Ҳарбий мавзудаги барча романларда ҳам ана шундай чуқур интеллектуаллик гоҳ публицистик руҳ, гоҳ лирик пафос билан ўз ифодасини топа олган. Ҳозирги вақтда ўзбек ҳарбий романчилигида тинчлик учун кураш ғояси асосий ўринни эгаллайди. Бу курашда совет халқининг ўйнаган ва ўйнаётган роли, бурчи умумлаштирилмоқда, совет кишининг курашчан образи тобора чуқур эпик планда кўрсатилмоқда. Шу орқали совет ватанпарварлиги ва гуманизмнинг куч-қудрати, пролетар интернационализмга асосланган дўстлиги улуғланмоқда, шу ғоянинг тантанаси мадҳ этилмоқда.

Ҳарбий романларда кечмишни кўрсатиш орқали бугунги бахтиёр ҳаётимизнинг нақадар машаққат ва йўқотишлар эвазига, мислсиз қаҳрамонлик ва мардликлар ҳисобига яратилганлиги ҳам алоҳида қайд этилиши бежиз эмас. Чунки кечмишни билмасдан туриб, бугунги ва эртанги куннинг қадрига етиб бўлмайди.

Демак, ўзбек совет ҳарбий романларида икки ғоявий тенденция мавжуд бўлиб, буларнинг бири тинчлик учун кураш ғояси бўлса, иккинчиси кечмишни билиш орқали бугунги ва эртанги нурли ҳаётнинг улғуворлигини, қадр-қимматини чуқурроқ тушуниш ва уни уруш офатларидан ҳимоя этишдан иборатдир.

ТЎХТА БОБОЕВ

ҚАҲРАМОН ОБРАЗНИ И ЯРАТИШ ПРИНЦИПЛАРИ

Санъаткорнинг эстетик идеали, воқелик ҳақидаги умумий конференциялари, замон ва инсондан олган таассуротлари, келажак тўғрисидаги фикр-уйлари бевосита ижобий қаҳрамон образида мужассамлашади. Ёзувчи ижобий қаҳрамон характери орқали ўз даврининг илғор ғояларини ифодалайди, даврнинг долзарб масалаларини кўтариб чиқади. Шу орқали у китобхонларни илғор ижтимоий идеаллар учун курашга ҳам даъват этади. Чинакам реалистик ижобий қаҳрамон образи яратиш масаласининг ҳар донм ақтуаллик касб этишининг боиси ана шунда.

Хўш, ўзбек адиблари ижобий қаҳрамон проблемасини ечишда қандай йўлдан боряптилар? Ижобий қаҳрамон образини яратишда қандай принциплар кенг қўлланилиб келинапти?

Аввало шунини айтиш керакки, ёзувчиларимиз ўз асарларидаги ижобий қаҳрамон образларини яратишда типиклаштиришнинг ранг-баранг приёми ва усулларидан фойдаланмоқдалар. Уларнинг асарларида типиклаштиришнинг, хусусан, икки усули — жамлаш йўли билан ва прототип орқали образ яратиш кенг қўлланилиб келинмоқда.¹

Прототипдан адабий тип яратиш усули мисолидаёқ биз ҳаёт материаллари заминида бадий образ яратиш ғоятда мураккаб ижодий иш эканини кўраимиз. Ўзбек совет прозасида прототипдан адабий тип яратишнинг ранг-баранг кўринишлари бор. Чунончи:

а) социал группаларнинг оддий вакиллари заминида бадий образ яратиш (А. Қаҳҳорнинг «Кўр кўзнинг очилиши», «Олтин юлдуз», С. Аҳмаднинг «Чўл шамоллари», З. Фатхуллиннинг «Сўнмас юлдуз» каби асарларининг бош қаҳрамонлари);

б) машҳур ёзувчи ва санъаткорлар ҳаёти материаллари асосида образни юзага келтириш (Ойбекнинг «Навой», Ғайратийнинг «Бизнинг Ҳамза», С. Абдуллаевнинг «Мавлоно Муқимий» каби асарларида);

в) инсониятнинг улур доҳийлари қаёғасини бадий ифодалаш (Ҳ. Ғулумнинг «Сенга интиламан», А. Мухторнинг «Опа-сингиллар» каби асарларидаги В. И. Ленин образи);

г) автобиографик планда бадий образ яратиш (С. Айнийнинг «Эсдалиқлар», Ойбекнинг «Болалик», А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан ҳикоялар», Н. Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим» асарларининг бош қаҳрамонлари) ва бошқалар.

Тўғри, адабиётимиз тарихида прототипдан адабий тип яратишнинг бундай гуруҳлари орасида ўхшашлик, умумийлик кўп: улар асосида реал

¹ Бу ҳақда проф. Л. П. Қаюмов «Типиклик ва бадий маҳорат масалалари» деган мақоласида тўхталиб ўтган. Қаранг: «Ўзбек адабиёти масалалари», Ўзадабийнашр, Тошкент, 1959.

шахс ётади. Аммо уларнинг шундай ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжудки, уни адабиётшуносликда ўрганиш алоҳида аҳамият касб этади. Масалан, социал группаларнинг оддий вакиллари образини яратиш жараёнида ёзувчи, асосан, қаҳрамоннинг ижтимоий турмуш билан бевосита боғлиқ бўлган фаолиятини текширса ва кўрсатса, ижод аҳллари-нинг образларини яратишда эса муаллиф олдида «қаҳрамоннинг ижтимоий турмуш билан бевосита боғлиқ бўлган фаолиятини ва дардини текшириш ҳамда кўрсатишгина эмас, балки унинг ижодиёти психологиясини, асарларида кейинчалик ифода қилинган поэтик майлларнинг тарихий — реал илдизини ҳам очиб кўрсатиш вазифаси туради.²

Автобиографик асарларда эса авторларнинг ўзлари бош қаҳрамон сифатида ҳаракат қиладилар, шахсан ўз ҳаётларида кўрган, ўзлари иштирок этган ёки этишган воқеа-ҳодисаларни тарихан конкрет ва аниқ қилиб акс эттирадилар, уларга бўлган ўз муносабатларини билдирадилар. Автобиографик асарда муаллиф ўз ҳаётининг маълум бир даврини кўрсатар экан, реал воқеа ва ҳодисалардан қаҳрамон характерининг маълум қирраларини очишга, муайян давр руҳини ифодалашга ёрдам берадиганларини сайлаб олади. Шу воқеа-ҳодисалар мазкур асар сюжети ривожига хизмат қилади, композициясининг халқларини ташкил этади. Бундан ташқари, автор ҳаётиндан олинган фактлар бадий факт даражасига кўтарилиб, эстетик қиммат касб этади. Бу — автобиографик асарлардаги автор образи ҳам типиклаштириш орқали яратилади деган сўздир. Чинакам реалистик автобиографик асарда бош қаҳрамон (автор) тақдири умумхалқ тақдири билан узвий боғланиб кетади. Аммо бу масала ҳар бир асарда ҳар хил йўллар билан ҳал этилиши табиийдир. Чунончи, «Болалик» ва «Ўтмишдан эртактлар» қиссаларининг бош қаҳрамонлари (Мусавой ва Абдулла) тақдири халқ тақдири билан уйғун қилиб берилган: Октябрь революцияси арафасида ўзбек халқи революцион онгининг ўсиб боришини бадий ифодалаш қаҳрамонларнинг бахтли тақдирини кўрсатиш билан қўшилиб-чатишиб кетган. Агар А. Қаҳҳор ўз қиссасида бунга асосан, индивидуал типларни моҳирона яратиш орқали эришган бўлса, Ойбек эса индивидуал типлар билан бир қаторда оммавий картиналарни ҳам чизиш йўли билан муваффақ бўлган. А. Қаҳҳор характерни биринчи планда, халқ ҳаётини кўрсатувчи воқеа-ҳодисаларни иккинчи планда берган бўлса, Ойбек қаҳрамон ва халқ характерини параллел тасвирлаган.

Одатда бир адабий тип заминиди, асосан, биргина реал шахс туради (Ойбек романидаги Алишер Навоий образи). Аммо баъзи адабий типлар учун икки ёки ундан ортиқ реал шахслар прототип бўлиши мумкин. («Синчалак»даги Қаландаров образи учун уч колхоз раиси прототип бўлган). Агар ёзувчи асар қаҳрамони учун ҳаётдан биргина шахсни прототип қилиб танласа ва шу тарихий шахснинг биографияси фактларига асосан риоя қилса, унда асар тарихий-биографик характер касб этади («Навоий», «Ҳамза» каби). Аммо адабий тип учун танланган прототиплар икки ёки ундан ортиқ бўлса ва ҳатто, битта бўлса ҳам реал шахслар биографияси қатъий принциплар асосида сақланмаса, бундай образларнинг яратилиши жамлаш йўли билан образ яратиш усулига жуда яқин туради («Синчалак»даги Қаландаров каби).

Бадий ижод процессида прототип санъаткор учун ҳаётни эстетик жиҳатдан ўзлаштиришнинг биринчи босқичи ҳисобланади. Ёзувчи бадий образ яратишда яна бир қатор мураккаб ижодий ишларни амалга оширади. Чунончи, адабиётда бадий тўқимасиз, ижодий фантазиясиз

² Мухтор Аезов, Абай ҳақидаги романларим устида олиб борган ишим. Қаранг: «Бадий ижод ҳақида», Тошкент, 1960, 170—171-бетлар.

ёрқин бадий образ яратиб бўлмайди. П. Турсуннинг «Уқитувчи», В. Фофуровнинг «Вафодор» каби асарларида яратилган Элмурод ва Рустам образлари тарихий фактлар ва ҳаёт ҳақиқатига мос келадиган бадий тўқималар асосида яратилган. Шунинг учун ҳам бундай образлар ўз прототипларидан анча кенгдир. Бироқ бундан прототипли бадий образларнинг ҳаммаси ҳам, албатта, ўз тарихий асосларидан кенг бўлиши шарт деган хулосага келиш тўғри бўлмас. Масалан, санъатда дохийлар образини яратиш қонуниятига бизнингча бошқачароқдир.

Ёзувчи прототипдан адабий тип яратишда ҳаёт материаллини филтрлайди — нимаки муҳим бўлса, шунигина сақлаб қолади, тасодифий нарсаларни тушириб қолдиради, фактларни умумлаштиради, ёзувчининг бадий тўқимага бўлган ҳуқуқидан фойдаланади. Аммо бадий образ яратиш учун шу процесснинг ўзигина етарли бўлмайди: «Ҳаёт ҳодисаси юқоридагидек «тозалаш» процессидан ўтиш билан бирга бир «қозонга тушади» ва унда ёзувчининг социал ва ахлоқий идеали билан бирга қайнаб пишиб чиқади. Бадий адабиётда образ ҳаётнинг факт билан ёзувчи идеалининг қўшилиши натижасида майдонга» келади³.

Ижобий қаҳрамон образини яратиш проблемаси асардаги образлар системаси билан узвий боғлиқ ҳолда ечилади. Шу қадар занжирбанд бўлиб кетадиларки, натижада уларнинг бирортасига ҳам тегиб бўлмайди. Чунки асарга киритилган ҳар бир бош ғоядан келиб чиқадиган, бинобарин, асосий ва ёрдамчи образлар ўртасидаги диалектик муносабат қаҳрамон характерини очишнинг асосий усуллари билан ҳисобланади. У ёки бу қаҳрамоннинг бошқа образлар билан боғлиқ бўлган ишлари, ҳис-туйғулари, хатти-ҳаракатлари, М. Горький айтганидек, симпатия ва антипатиялари китобхон хотирасида узоқ вақт сақланиб қолади. А. Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда» романидаги образлар биринчидан, ўз мустақил идеяларига эгаллиги ва ўз характер мантиқига кўра ҳаракат қилишлиги билан, иккинчидан, асарнинг бош ғоясига боғлиқлиги, бош қаҳрамон тақдири билан чатишиб кетганлиги билан кўзга ташланиб туради. Романдаги аксарият образлар бир-бирлари билан диалектик муносабатга киришиб, яхлит бир манзара ҳосил қилганларки, бош қаҳрамон (Аҳмаджон) характерини ана шу фонда шаклланади, қирралари очилади. Аҳмаджон — совет кишиларининг умумлашма образи. Ёзувчи дастлаб китобхонни ҳаёт ва бахт ҳақида юзаки тасаввурларгагина эга бўлган ёш ва ғўр, аммо жўшқин қалбли Аҳмаджон билан таништиради. Аҳмаджон ҳали бу пайтларда ҳузур-ҳаловатни бахт билан, қувноқликни лоқайдлик билан чалкаштиради, чин севги нималигини англамай туриб интим шеърлар тўқийди — синфдоши Марзияга муҳаббат изҳор қилади, ҳақиқий саботли киши қандай бўлишини билмасдан туриб, саҳро шунқори Султон ва матонатли олим Мадали Қосимовларга нотўғри муносабатда бўлади. У ҳаёт ва бахт ҳақидаги юзаки тасаввурлари билан биринчи марта Мадали Қосимовнинг жиддий эътирозига дуч келган. Инсоний бурч ва чин бахт ҳақидаги Қосимовнинг мантиқан кучли ва асосли фикрлари Аҳмаджонни ҳаёт ҳақида чуқурроқ ўйлаб кўришга мажбур этади. Султон ва Мадали Қосимовларнинг маънавий юксаклиги, инсоний фазилатлари ҳақида чуқур ўйлаб кўрар экан, Аҳмаджон гўё ўзини «улар олдида бирдан яланғоч бўлиб қолгандек» ҳис этади. У ноҳақ суриб юборилган институт ўқитувчиси Мавлон ака оиласининг қисматини кўради. Бу уни ҳаёт ҳақида янада чуқурроқ ўйлашга даъват этади. Уруш бошланиши билан у биринчилар қаторида жангга отлана-

³ И. Султонов, Адабиётимизни янги босқичга кўтарайлик, «Шарқ юлдузи», 1957, 11-сон, 156-бет.

ди. Ҳарбий билим юрти, «Ўтда ҳам сувда ҳам» жангчилар билан бирга нафас оладиган лейтенант Харитонов, «содда ва доно деҳқон, взводнинг жони бўлган» кекса сержант Агафонов, «жангларда ҳам дарслигини қўйнида олиб юриб, физика қонунларини ёдлайдиган» ёш солдат Андрей, фашизм қурбони тилсиз Васятка, «само океанининг посбони» Сўнагул, «полк ўғли» — партизан Вася, ўқ дўлларида ҳайиқмай қуршовда қолган жангчиларимизга нажот йўлини очган капитан Мадали Қосимов, ҳар бири бир олам бўлган қанчадан-қанча жангчилар, Аҳмаджонга отилган ўқни ўз кўксига олиб кетган «бароқ қошли асир», «устав қонига сингиб кетган» «батальон фариштаси» капитан Хмаралар муҳити Аҳмаджон учун чинакам ҳаёт мактаби бўлади. Бу мактаб унинг характерини тоблайтиди, чиниқтиради. Аҳмаджоннинг босқинчиларга қарши шафқатсиз кураши, концлагердаги юзлаб асирларнинг тақдири ва бахти учун эсасчи зуммерлар оламига исён кўтариши, фашизмнинг ахлатхонага улоқтирилган «фалсафа»сини титкилаётган америкалик капитан Макуэллга қарши мафкуравий жанг қилиши эпизодларида муаллиф беш қаҳрамоннинг камолоти ва жасоратини кўрсатади. Ёзувчи романнинг иккинчи ва учинчи фаслларида ҳам ўз қаҳрамонини мана шундай муносабатлар фониде кўрсатади. Шунинг учун ҳам Аҳмаджон образи тўлақонли, ҳаққоний ва ишонарли бўлиб чиққан.

Бадний асарда ҳар бир образ (хоҳ асосий, хоҳ ёрдамчиси бўлсин) ўз ўрнида зарур. Ҳатто асарда кам кўринадиган эпизодик персонаж ҳам муҳим функцияни ўташи мумкин. «Қутлуг қон»даги Петровсиз Йўлчи характерида юз берган туб сифат ўзгаришини пайқаб бўлмайди. «Қудратли тўлқин»да комиссар Ҳайдар Содиқов китобхон билан юзма-юз учрашмайди (биз уни фронтдан йўллаб турган мактублари орқалигина биламиз, холос). Шунга қарамай, унинг бош қаҳрамон Пўлат тақдирида муҳим роль ўйнаганлигини сира-сира унутиб бўлмайди. Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романидаги Платон Каратаев ҳам, Борис Полевойнинг «Чин инсон ҳақида қисса» романидаги комиссар Воробьев ҳам китобхон билан кам учрашади — улар ёрдамчи образлар сифатида кўринади. Аммо шуларсиз асосий қаҳрамонлар — Пьер Безухов ва Алексей Мересьев образларидаги сифат ўзгаришларини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Асар сюжетига муҳим роль ўйновчи мана шундай образларга кам эътибор беришга асос йўқ. Ҳолбуки, ана шундай эътиборсизлик орқасида айрим асарларда схематик, сунъий, ҳатто, асар сюжетига боғланмайдиган образлар учраб қоляпти. «Тақдир» (И. Раҳим) романидаги Сарваров ва Қорабельниковлар схематик образлар бўлиб қолган бўлса, «Уфқ» (Саид Аҳмад)даги Омон полков ва Тўппонча полковларнинг асар сюжетигаги ўрни деярли сезилмайди. Шу каби мисолларни яна бошқа асарларимиздан ҳам келтириш мумкин.

Ижобий қаҳрамон проблемаси реалистик асарда типик характерларни типик шароитда ҳаққонийлик билан намоён этиш принципи орқали ҳал этилади. А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестидаги Саида Алиева ва Арслонбек Қаландаров характерлари мана шу жиҳатдан жуда ибратлидир.

Саида Алиева — «Синчалак»нинг бош қаҳрамони. Унинг характерни типик шароитда — «қаландаровчилик» руҳи ҳам мавжуд бўлган шароитда шаклланади. Асар бошида «хўжалик ишларига тўнг кўз» бўлган, ёш коммунист Саида воқеалар ривожига, типик шароит таъсирида камол топа боради, ҳар томонлама етук қаҳрамон даражасига кўтарилади ва ўз атрофидаги биқик муҳитга кучли ижобий таъсир этади. Ёзувчи қиссада шароит билан характер ўртасидаги диалектик муносабатни бадний ифодалашга социал муҳит, ситуация, коллизия, конфликт,

қаҳрамонларнинг психологик ҳолатлари, пейзаж, предмет ва ҳайвонот дунёлари каби воситалардан санъаткорона фойдаланади.

Реалистик асарда шароит характерга ва характер шароитга ўзаро таъсир этиб туради, ammo бу таъсирнинг характери ва нисбати ҳар бир асарда ҳар хил бўлиши мумкин. «Синчалак»да, биринчидан, шароит характерга ва характер шароитга узлуксиз таъсир этиб туради, иккинчидан, шароитнинг характерга таъсирига нисбатан характернинг шароитга таъсири устуңлик қилади. Ойбекнинг «Навойи», «Олтин водийдан шабадалар», «Қуёш қораймас» каби асарларида эса шароит билан характер параллел тасвирланган, «Ҳамза» поэмасида характернинг шароитга ва «Болалик» повестида эса шароитнинг характерга таъсирини кўрсатиш биринчи ўринга чиққан. А. Қаҳҳор «Шоҳи сўзана»да Деҳқонбой ва Ҳафизаларнинг ўз муҳити (Ҳамробуви, Холнисо, Мавлон ака кабилар)га таъсирини очган бўлса, «Сароб» ва «Қўшчинор чироқлари»да шароитнинг характерга таъсирини кўрсатган. Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романида Ойқизнинг «қодировчилик»ка таъсирини очиш асосий масала бўлса, «Қудратли тўлқин»да аксинча, шароитнинг бош қаҳрамон характерига таъсири биринчи планда берилган. Демак, бу масала, асосан, автор нияти, асар темаси, материали, бош қаҳрамон характерининг мантиқи каби факторларга боғлиқ ижодий ишдир.

Шароитнинг характерга таъсири биринчи планда берилган асарларга назар ташласак, биз соғлом шароит қаҳрамонни камолотга бошлашини ва биқик, носоғлом муҳит эса уни ҳалокатга тортишини пайқаймиз. Чунончи, Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романида Аббосхон, Муродхўжа домла, Мирза Муҳиддин, Мунисхон, Ҳайдар Ҳожи, Маҳмудхон каби буржуа миллатчиларининг муҳити ёш ва ёш студент Саидийни бутунлай ҳалокатга олиб борганлиги кўрсатилган. «Қўшчинор чироқлари»да эса аксинча, соғлом шароит (Ўрмонжон, Самандаров, Зиёдахон, Болтабой, Тўпанисо, Анзират хола, Қанизак каби фаол колхозчилар муҳити) Зуннунхўжа оиласида тенгқурларидан айрилиб, моғор босиб қолган Сиддиқжонни замонавий кишилардан бири даражасига кўтарган.

Адабиётимизнинг ҳозирги босқичидаги қиёфасини белгилаб берадиган асарлар «Қуёш қораймас», «Болалик», «Улуғ йўл», «Синчалак», «Ўтмишдан эртақлар», «Муҳаббат», «Бўрондан кучли», «Қудратли тўлқин», «Опа-сингиллар», «Туғилиш», «Давр менинг тақдиримда», «Чинор» кабилар)да ёзувчиларимиз шароит билан характер ўртасидаги диалектикани чуқур очиш йўлидан бориб, тўлақонли ижобий қаҳрамон характерини яратганлар.

Социалистик реализм методининг асосий шarti — воқеликни тарихан конкрет ва революцион тараққиёт процессида кўрсатиш принципи йирик жанрда яратилган адабий асарда ижобий қаҳрамон характерини, бир томондан, тарихан конкрет ва, иккинчи томондан, шаклланиш, ўсиш-ўзгариш процессида кўрсатишни тақозо қилади. А. Мухторнинг «Опа-сингиллар» романининг бош қаҳрамони Онахон ва Ш. Рашидовнинг «Қудратли тўлқин» романининг марказий образлари — Пўлат ва Баҳор характерлари худди шу принцип асосида очилган.

Шуни айтиш керакки, қаҳрамон характерининг шаклланиш процессини қай даражада бериш асарнинг жанр хусусиятларига, ҳаётини материалнинг характерига, санъаткорнинг услубига, ниятига, маҳоратига боғлиқ. Шунинг учун ҳам адабиётимиз тарихида бадиий образни динамик аспектда чизишнинг ранг-баранг кўринишлари бор. Чунончи, П. Турсун «Ўқитувчи» романида Элмурод ва А. Мухтор «Давр менинг тақдиримда» романида Аҳмаджон характерларининг эволюциясини жуда кенг планда — туғилишидан камолотигача батафсил кўрсатиб берганлар. А. Қаҳҳор «Синчалак» қиссасида Саида характери ва дунёқараши-

ни маълум даражада шаклланиш йўлига тушиб олган пайтидан тортиб, то тўла балоғатигача акс эттирган. Қаҳрамон характерини шаклланиш процессида кўрсатиш «катта проза»мизда ижобий қаҳрамон образи яратишда кенг ва муваффақиятли қўлланилаётган принциплардан бўлиб қолди.

Ижобий қаҳрамон характерини очишдаги яна бир муҳим томон шундаки, санъаткор ўз қаҳрамонларининг кечмиш-кечирмишларини, хатти-ҳаракатларини, қилиқ-одатларини, жасоратини ишонлари қилиб, яъни характер мантиқига бутунлай мос қилиб тасвирлайди. Ойбек, А. Қаҳҳор, Ш. Рашидов, А. Мухтор романларининг қаҳрамонлари табиийлиги, ҳаққонийлиги, ишонтирувчанлиги билан китобхон қалбига йўл топа олган. Аммо айрим асарларда қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини етарли даражада асосламаслик ҳоллари учраб турмоқда. Бу эса ўз навбатида даврпеша қаҳрамонларимиз сиймосини китобхон кўз ўнгида яққол гавдаланишига, образларнинг жонлилиги, ҳаётлиги, яхлитлилигига халақит бермоқда.

Хулоса қилиб айтганда, ёзувчиларимиз ижобий қаҳрамон проблемасини ҳал этишда социалистик реализм принциплари — ҳаёт ҳодисасидан санъат ҳодисаси яратиш, бош қаҳрамон характерини образлар системаси билан диалектик бирликда очиш, асосий ва ёрдамчи образларнинг ўзаро алоқадорлиги ва мавқеини кўрсатиш, типик характерларни типик шароитда ҳаққонийлик билан тасвирлаш, қаҳрамон характерини ўсиш-ўзгариш-шаклланиш процессида бериш, унинг хатти-ҳаракатларини ишонарли қилиб далиллаш, ижобий қаҳрамон сиймосида миллийлик ва интернационаликни ёрқин ифодалаш йўлидан бормоқдалар.

ТИЛШУНОСЛИК

И. М. МҶМИНОВ

НУТҚ МАДАНИЯТИ ТЎҒРИСИДА¹

Биз тилшунослик соҳасида қанчалик катта ютуқларга эришганимизни ўзбек тилининг нутқ маданиятига диққат-эътибор бериш билан ҳам билсак бўлади. Ҳозирги даврда бизда нутқ маданияти шу қадар юксак даражадаки, уни 20 ёхуд 30-йиллардаги нутқ маданиятининг савияси билан солиштириш ҳам мумкин эмас. Бу, шубҳасиз, ўзбек тилшунослиги фанининг бетиним ривожланиб бораётганини кўрсатади. Бу бизни қувонтиради. Лекин бу нарса нутқ маданияти соҳасидаги камчиликларимиз йўқ деган сўз эмас.

Ўзбек тилининг нутқ маданиятидаги камчиликлар устида гап борар экан, биз биринчи навбатда, гапни тилшуносларни танқид қилишдан бошлашмиз керак. Чунки улар шу маданиятни бенуқсон эгаллаганликлари билан намуна бўлишлари керак. Шу маданиятни халқимизга етказишда ўзлари намуна бўлишлари керак.

Мен бир қанча ўртоқларни биламан. Улар йиғилишларда, ёзувчи-зувда нутқ маданияти талабларига тўла риоя қиладилар. Лекин ўзаро суҳбатда уларнинг қайси шевага мансуб эканликларини билиш қийин бўлмай қолади. Улар расмий жойларда бир хил гапирадилар, кўча-кўйларда, яъни халқ ичида бошқача гапирадилар. Бу оддий ишчи ёки колхозчиларга эмас, балки тилчи ўртоқларга тааллуқли гап. Шунинг учун мен биринчи навбатда тилчиларга ўзларининг нутқ маданиятлари билан расмий мажлисларда ва илмий тадқиқотлардагина эмас, балки шахсий учрашувлар ва суҳбатларда ҳам намуна бўлиб қолишларини маслаҳат қилардим.

Шуни айтиш керакки, нутқ маданияти доимо ўсиш ва ўзгариш ҳолатида, жараёнида бўлади. 20 ва 30-йилларда ҳам ўзбек тилининг нутқ маданияти реал ҳодиса эди. Лекин бу даврлардаги нутқ маданияти эллигинчи ёки олтмишинчи йиллардаги нутқ маданиятидан принципиал томонлари билан фарқ қилади. Нутқ маданияти ҳар қандай маданият сингари доимо мукаммаллашиб, бойиб, сайқаллашиб боради. Уни қотиб қолган нарса деб эмас, доимо ривожланиб, такомиллашиб, аниқлашиб, фан ва маданият билан бирга тараққий, этиб бораётган ҳодиса деб билиш керак. Шунинг учун тилшуносларимиз доимо олдинда юришлари керак.

Хўш, бунинг учун нима қилиш керак?

Бунинг учун, *биринчидан*, олимларимиз қардош халқлар тилларини, биринчи навбатда рус тилини мукаммал билишлари керак. Рус тили мамлакатимиздаги рус бўлмаган барча халқлар учун иккинчи она тили ҳисобланади. Бу тилни ўрганишга бўлган зарурият кундан-кун ошиб

¹ Мақола нутқ маданияти масалаларига бағишланган I республика илмий конференцияси (1969 йил, май)да сўзланган нутқ асосида ёзилди.

бормоқда. Ҳозирги даврда фан ва маданиятнинг, халқ хўжалигининг яна ҳам тараққий этишини рус тилисиз, унинг ёрдамисиз тасаввур этиш қийин. Рус тилини билмаган одамнинг умуман маданиятни тўла эгаллаган бўлиши ҳам маҳол. Чунки рус тилини билмай, улуғ рус адабиёти, музикасини, тасвирий санъатини, театрини билиш қийин. Рус тилини билмай, фаннинг барча соҳаларига оид ҳозирги замон адабиётлари билан таниш бўлиш қийин. Шунинг учун ҳам маданиятимизнинг келгуси тараққиёти халқимизнинг рус тилини мукаммал ўрганиши билан бевосита боғлиқдир. Тилшуносларимиз буни ёдда тутишлари керак.

Шунингдек, улар араб, форс ва бошқа тиллардан ҳам хабардор бўлишлари, айниқса форс-тожик тилини билиб олишлари керак. Яқинда Тожикистон Фанлар академиясининг академиги Фани Мирзоев Тошкентда бир неча кун меҳмон бўлиб турди. У билан бўлган суҳбатда Навоидан Ҳамзага қадар бўлган ўзбек ёзувчиларининг аксарияти форс-тожик тилини мукаммал билганликлари, ҳатто бу тилда қатор асарлар яратганликлари ҳақида гап борди. Афсуски, ўзбек совет ёзувчилари ўз асарларининг ана шу анъаналарини давом эттирмадилар. Бу ачинарли ҳол. Чунки қадимдан ижтимоий, иқтисодий ва маданий алоқалари мустаҳкам бўлган ўзбек ва тожик халқларининг дўстлиги совет даврида яна ҳам юксалди. Эндилликда бу дўстликни бундан ҳам мустаҳкамлаш учун турли-туман тадбирлар, чунончи адабиёт ва санъат декадалари ўтказилмоқда. Бу бежиз эмас. Чунки Тожикистонда тожиклар билан биргалликда ўзбеклар ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Ўзбекистонда эса тожиклар ҳам кўп. Агар ўзбек тилига анчагина форсча-тожикча сўзларнинг кириб келганини эътиборга олсак, агар арабча сўзларнинг ҳам ўзбек тилига асосан форс-тожик тили орқали кириб келганини эътиборга олсак, фақат тил тарихи мутахассислари эмас, балки барча тилшунос олимларнинг жуда бўлмаса, тожик тилини билишлари зарур эканлиги маълум бўлиб қолади. Тожик тилини пухта эгаллаш ўзбек тили нутқ маданиятининг бир қанча муҳим масалаларини ҳам тўғри ҳал этишга ёрдам беради. Зероки бирор сўзнинг тарихий-этимологик томонларини ва грамматик хусусиятларини яхши билмай туриб уни тўғри талаффуз этиш мумкин эмас. Шу сабабдан бу тилларни мукаммал билишлик керак.

Ҳозирги пайтда ўзбек тилини биладиган тожиклар, қozoқлар, руслар, немислар бор. Худди шунингдек, тожик, қozoқ, украин, немис тилларини яхши биладиган ўзбеклар ҳам кўп. Ана шу ҳозирги одатни кучайтиришимиз керак. Чунки келгусида социалистик миллатларнинг ўзаро муносабати, ўзаро ёрдами, ўзаро таъсири тобора кучая боради. КПССнинг ленинча миллий сиёсати байроғи остида шу муносабатлар гуллаб-яшнаб боради. Бунда тилшуносларимизнинг ҳам катта хизматлари бўлиши керак.

Илқинчидан, шунини айтиш керакки, тилшунослар ҳам, бошқа соҳа кишилари ҳам пухта эгаллашлари керак бўлган бир фан бор. Бу марксча-ленинча фандир, диалектик ва тарихий материализмдир. Бу фанни ҳаммамиз университетда, ҳам аспирантурада ҳам ўтамиз, зарурат бўлиб қолганда, ҳозир ҳам бу фанга мурожаат этамиз. Лекин бу етарли эмас. Марксча-ленинча методологияни ҳар тарафлама ўрганиш, идеология соҳасида айниқса халқаро майдонда бораётган курашларга актив қатнаша бориш, шу кураш йўлларини била бориш керак. Бу жуда мураккаб нарса. У сизлардан жуда кўп нарсани билишингизни, ўрганишингизни талаб этади.

Биз ҳамма катта ёшдаги кишиларимизни олий ёки ўрта маълумотли қилишимиз керак. Ҳозир ўрта ва олий маълумотли кишилар бутун Совет Иттифоқи бўйича 47% ни ташкил қилади. Биз илгари катта ёш-

даги аҳолининг ҳаммаси саводхон бўлсин, дер эдик. Энди бўлса, улар, албатта, ўрта ва олий маълумотли бўлиши керак, деймиз. Бу нарсанинг амалга ошишига сизлар ёрдам беришингиз керак. Бу вазифа сиздан қанчадан-қанча меҳнат талаб қилади, қанчадан-қанча янги проблемаларни келтириб чиқаради. Сиз энди 20-йиллардаги саводсиз аҳолига ёхуд 30-йиллардаги кўпчилиги саводсиз ёки қисман саводсиз кишиларга мурожаат қилмайсиз. Эндиликда сизга олий ва ўрта маълумотли кишилар билан ишлашга тўғри келади. Мана шуни сиз ҳисобга олиб, билимингизни яна ҳам бойитишингиз керак. Марксча-ленинча методологияни пухта эгаллаш эса ғоявий ва сиёсий курашлар авж олган ҳозирги шароитда сизга тўғри мавқени эгаллашга ёрдам беради.

Учинчидан, тилшунослар фан ва техниканинг ҳамма тармоқларидан хабардор бўлишлари керак. Фақат тил соҳасини эгаллаб олиб, шу билан чегараланган бўлишлик тилчиларнинг кенг савияли бўлишларига имкон бермайди.

Мана, кейинги ўн йил ичида турли фан ва техника тармоқларига оид терминология лугатлари майдонга келди. Шу терминлар ўзбек тилига қандай йўл билан кириши, қандай ифодаланиши ёки таржима қилиниши керак? Бунинг учун яхши тилчи бўлишнинг ўзигина етмайди, бунинг учун ҳозирги замон фани ва техникасининг асосий тармоқларидан хабардор бўлиш, ҳар тарафлама маълумотли бўлиш керак.

Мана шу уч асосий вазифани ўташ, мана шу уч асосий масалани ҳал этиш тилшуносларга нутқ маданиятидаги нуқсонларни бартараф этишга ёрдам беради. Тўғри, ўзбек тилининг нутқ маданиятини баланд кўтариш бу мутахасисларнинггина вазифаси эмас, у бутун интеллигенциянинг вазифаси. Шунинг учун халқимизнинг нутқ маданиятини янада кўтаришга ҳаммамиз биргаликда ҳаракат қилишимиз керак. Бу умумий иш, бу халқ иши, буни тушуниш керак. Лекин, бари бир, тилшунослар бу масалада етакчи роль ўйнашлари лозим.

Нутқ маданияти тилимизнинг бойлигидан ўз ўрнида ва тўғри фойдаланишини аниқлатади. Сўзни ўз ўрнида ишлатиш ва тўғри талаффуз этиш эса мураккаб бир масала билан — лугат масаласи билан боғлиқ. Биз кўп йиллардан буён шу соҳада иш олиб бормоқдамиз. Тилшуносларимиз бу соҳада катта иш қилдилар. Лекин қиладиган ишларимиз ҳали жуда кўп. Ҳали ечилмаган масалалар бор. Бу масалалар хусусида турли-туман, бир-бирига қарама-қарши фикрлар ҳам мавжуд. Биз уларни ҳамжиҳатлик билан, илмий асосда ҳал қилишимиз керак.

Биз «Ўзбек совет энциклопедияси»ни яратиш жараёнида турли қийинчиликларга дуч келдик. Ана шундай қийинчиликлардан бири сўзлик тузиш масаласи билан боғлиқ бўлди. Мен шу муносабат билан бўлиб ўтган баҳсларни бирма-бир айтиб бермоқчи эмасман. Масаланинг моҳияти шундаки, ҳозирги тилимизда, бир томондан, араб, форс ва эски ўзбек тили базасида вужудга келган сўзлар бўлса, кинчичи томондан, тилимизга кейинчалик кириб келган ва кириб келаётган рус-интернационал сўзлари бор. Масалан, тилимизда *кимё* сўзи ҳам, *химия* сўзи ҳам мавжуд. Хўш, сўзликка уларнинг қайси бирини олиш керак? Мен бу масалада тортишган ўртоқларга Ал Ғаззолининг «Кимёи саодат» деган китоби мавжудлигини айтдим. Агар *химия* сўзини асос қилиб олсак, унда бу китобнинг сарлавҳасини қандай аташимиз керак, деб сўрадим улардан. Албатта, «Кимёи саодат» дейишимиз керак. Тилимиздан *кимё* сўзини олиб ташлаш мумкин эмас. Лекин шу билан бирга биз *химия* сўзидан ҳам фойдаланамиз. Масалан, «Чирчиқ электрохимия комбинати» деймиз. Агар *кимё* сўзини асос қилиб олсак, у ҳолда бу иборани «Чирчиқ электрокимё комбинати» деб ислоҳ қиламизми? Барча лугатларга, сўзликларга, дарсликларга кириб кетган *химия* сўзини энди таг-

томири билан суғуриб ташлашимиз керакми?.. Хуллас, биз ҳар иккала сўздан энциклопедияда фойдаланишга қарор қилдик. Чунки, биринчидан, бу ҳар иккала сўз ўзбек тилининг луғат фондидан мустақкам ўрин олган. Улардан бирини олиб, иккинчисини чиқитга чиқазиш тилимизнинг бойлигига путур етказиб бўларди. Иккинчидан, бу ҳар иккала сўз фанимизнинг тараққиёт йўлини ўзда ифода қилади, қадимги асрларга оид илмий тажрибаларимиз ва анъаналаримизни ҳамда ҳозирги даврдаги илмий ютуқларимизни у гўё бир кўзгудек акс эттиради. *Фалсафа* ва *философия* сўзлари ҳам шундай. *Жараён* ва *процесс*, *инқилоб* ва *революция* сўзлари ҳам шундай. Уларнинг бирини қолдириб, иккинчисидан воз кечиш мумкин эмас. Ўз ўрнида ишлатилса, *кимё* ҳам, *фалсафа* ҳам, *жараён* ҳам, *инқилоб* ҳам яхши. Лекин, агар гап ҳозирги фанимиз, ҳозирги кунимиз, ҳозирги ишларимиз ҳақида борар экан, менингча, *химия* ва *философия*, *процесс* ва *революция* сўзларидан фойдаланган маъқул. Давр руҳи биздан шуни талаб қилади.

Биз шундай қилишимиз керакки, луғатимиз ҳам тарихдан ажралиб қолмасин, ҳам ҳозирги давримиз билан яқин алоқада бўлсин, ҳар иккаласини биргаликда, диалектик боғланишда ифода қила билсин. Диалектиканинг биринчи шarti ҳар бир нарсани вақтига қараб, жойига қараб, ундан кейин шарт-шароитига қараб ишлатишни талаб этади. Бу қонун нутқ маданияти масалаларига ҳам батамом тааллуқлидир. Энди мен алифбе масаласида ҳам икки оғиз сўз айтмоқчи эдим. Афтидан, ҳозирги алифбедаги айрим товушларнинг берилиши мутахассисларда эътироз уйғотмоқда. Улар айниқса «с» ва «ж» товушлари хусусида жиддий мулоҳазаларни билдирмоқдалар. Дарҳақиқат, биз ҳозир «ж» деб ёзамизу, «ж» деб ҳам, «с» деб ҳам ўқиймиз. Лекин бу масалада алифбега ислоҳ киритиш учун уни яхши ўйлаб кўришимиз, ўрганишимиз, масаланинг манфий ва мусбат томонларини кўриб чиқишимиз керак. Балки зарурият бўлиб қолса, масалани илмий томондан асослаб берсангиз, алифбеда бу товушларнинг берилишини ўзгартириш ҳам мумкиндир. Лекин гап шундаки, ўзгартириш аниқ ва тўғри истиқболни кўриш асосида, моддий ва техник имкониятларнинг ҳаммасини ҳисобга олиш асосидагина бўлиши мумкин.

Кўрамизки, нутқ маданиятининг актуал масалалари ва аспекти кўп. Мунозара қилиш учун истаганча масалани топши мумкин. Лекин ҳар бир масалада субъективлик ботқоғига ботиб кетиш хавфи ҳам бор. Шунинг учун мунозара қиласизми, матбуотда мақола билан чиқасизми, ўзингизнинг субъектив мулоҳазаларингизни ўртага ташлашдан олдин ўзаро келишиб, маслаҳатлашиб олинг. Кўпчилик мутахассислар томонидан мақбул деб топилган таклифларнигина ўртага ташланг. Акс ҳолда бирор тилшуноснинг чакки айтилган мулоҳазаси ҳам юзлаб ўқитувчиларни ва минглаб ўқувчиларни нотўғри йўлга етаклаши мумкин.

Биз ўзбек миллий тилимиз билан, унинг бойлиги ва гўзаллиги билан фахрланамиз. Ана шу фахрланиш туйғусини бизга: Октябрь берди, Совет ҳокимияти, Коммунистик партия, ҳаётбахш ленинча миллий сиёсат берди. Улар фахрланиш ҳуқуқини фақат бизга — ўзбекларга эмас, балки СССР да яшовчи барча халқларга ҳам берди.

Ажойиб миллий традицияларимиз билан, тилимиз билан, маданиятимиз билан фахрланиш деган сўз бу миллатчилик деган сўз эмас. Бу тўла равишда социалистик интернационализм руҳи билан суғорилган миллий гурурдир. Шу сабабдан биз фахрланишимиз керак бўлган ажойиб анъаналаримиз ва ютуқларимиздан воз кечмаслигимиз, худди шунингдек, фахрланишдан бошимиз гангиб, миллий қобиққа ўралиб қолмаслигимиз керак.

Биз социалистик интернационализм байроғи остида улугвор муваффақиятларга эришдик. Бундан кейин ҳам ютуқларимиз шу муборак байроқ остида қўлга киритилади. Интернационализм бу СССР халқларининг дўстлиги, биринчи навбатда, рус халқи билан дўстлигимиз, қардош ҳамма халқлар билан дўстлигимиз, уларга ҳурматимиз, уларни қадрлашимиз, уларни эъзозлашимизда ифода қилинади. Шу нарса ҳамма ишимизда, шу жумладан, тилшунослик соҳасида қиладиган ишларимизда ҳам доимо ифода қилиниши керак.

ОЛИМ УСМОН

ТИЛ МАДАНИЯТИНИНГ МУҲИМ МАСАЛАЛАРИ

Мамлакатимизда коммунизм жамияти қуриш даврида СССР халқларининг маданиятини янада ривожлантириш, янги тараққиёт босқичларига кўтариш вазифаси кўидаланг бўлиб туради. Кенг халқ оммаси миллий маданият хазиналаридан, фан ва техника ютуқларидан баҳраманд бўлиб турган ана шундай бир даврда тилни муттасил равишда такомиллаштириб ва бойитиб бориш учун, юксак тил маданияти учун кураш жуда муҳим аҳамият касб этади. Тилни бойитиб боришнинг асосий манбаларидан бири шу тилнинг таркибида бўлган сўзлардан оқилна фойдалана олишдир, уларга нисатан эҳтиёткорлик билан алоқада бўлишдир. Аммо миллий тилимиз тарихида бундай қоидага ҳамма вақт ҳам етарли эътибор берилди, деб бўлмайди. Бунинг назарий суянчиги келажакда миллий тилларнинг қўшилиб кетиши ҳақидаги назария бўлди.

Маълумки, миллий тилларнинг келажакда қўшилиб кетиш назарияси яқингача ҳам ҳукмронлик қилиб келди. И. В. Сталиннинг 1950 йилда ёзган тилшуносликка оид асарида бу тўғрида ҳеч нарса дейилмагани учун у назария ўз кучида қолган эди.

Миллий тилларнинг келажакда қўшилиб кетиш назариясига асосланган ана шундай вульгар-социологик қарашлар таъсирида ўттизинчи йилларнинг охирларидаёқ ўзбек тилига сингиб кетган *инқилоб, инқилобчи, маърифат, ташвиқот, тарғибот, ташвиқотчи, зиёли* сингари асли арабча-форсча сўзларгина эмас, ҳатто соф ўзбек тили негизида ясалган *зарбдор, зарбдорлик, буюртма, кўргазма* сингари сўзлар ҳам «эскирган сўзлар» деб эълон қилинади. Ўзбек тили тараққиётидаги бу тенденция, тил бойликларига нигилистик қараш яқин йилларгача давом этиб келадди. Ана шу тенденция таъсири остида *адиб, муаллиф, муаллим, анъана, фалсафа, инқилоб, мафкура, даҳо, омил, меъмор, дастгоҳ, расадхона, назм, наср, алифбо, муҳожир, жараён* сингари жуда кўп сўзларга «эскирган сўзлар» тамғаси босилган эди.

Шундай қилиб, ўзбек тили тараққиётида, айниқса, сўз танлаш ва сўз қўллаш масаласида кўпинча вульгар-социологик йўл тутилиб, ўзбек тилининг ранг-баранг луғат бойлигига содалаштириб қараш натижасида жуда кўп сўзлар, хусусан, русча-интернационал сўзларга адекват синоним (дублет) бўлиб келадиган сўзлар ноўрин ва етарли асос бўлмагани ҳолда истеъмолдан чиқариб юборилди. Бу эса маълум даражада тилни қашшоқлаштиришга олиб келар эди.

Бироқ жамият тараққиёти билан бир қаторда кенг миқёсда ривож топаётган ўзбек тили ва унинг илмий, бадий, публицистик ва бошқа стиллари, адабий тил ва унинг жанрий-стилистик турлари тилнинг ички имкониятларидан, хусусан, унинг лексик ва синонимик воситаларидан янада тўлароқ фойдаланишни тақозо қилар эди. Бу эса, биринчи галда,

Ўзбек тилининг стилистик бойлигини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган проблемаларни, айниқса синонимик воситалардан фойдаланиш масаласини кўндаланг қилиб қўйди. Ана шуларнинг натижаси ўлароқ, 50-йилларнинг охирилари ва 60-йилларнинг бошларидан бошлаб ўзбек тили тараққиётида тилининг ички имкониятларидан тўлароқ фойдаланишга ва ноҳақ инкор этилган тил традицияларини қайтадан тиклашга интилиш тенденцияси пайдо бўла бошлади.

Дастлаб матбуотда, биринчи галда, республикамызда энг нуфузли «Совет Ўзбекистони» газетасининг саҳифаларида пайдо бўла бошлаган бу тенденция, аввало, ноўрин «унутилган» ёки ноҳақ истеъмолдан чиқариб юборилган сўзларни дадиллик билан ишлатишга интилишда яққол кўринади.

Ҳозирги замон ўзбек тилида истеъмолда бўлган русча-интернационал сўзларга илгари эквивалент бўлиб келган, бироқ эскирган ҳисобланган лексик дублетларни қайтадан ўз ҳуқуқида тиклашга интилиш ва уларни адабий норма доирасига кирита бориш бу тенденциянинг энг характерли томонларидандир. Ана шу тенденциянинг натижаси ўлароқ, биз бу даврда «эскирган», «унутилган» сўзларнинг русча-интернационал сўзлар билан бир қаторда параллел ишлатила бошланганлигини кўрамыз. Масалан: *автор — муаллиф, традиция — анъана, революция — инқилоб, революционер — инқилобчи, идеология — мафкура, гений — даҳо, станок — дастгоҳ, фактор — омил, поэзия — назм, шеърийят, проза — наср, процесс — жараён* ва ш. к. Илгари истеъмолдан чиқариб юборилган бу сўзлар бугунги кунда матбуот саҳифаларидагина эмас, балки умуман адабий тилимызда, айниқса, сиёсий-ижтимоий ва адабий-публицистик асарларда ўзларининг асосий лексик дублетлари билан бир қаторда бемалол ишлатилмоқда. Эндиликда қайтадан тикланган бу синонимик дублетлар ўзбек тилида муваффақият билан параллел қўлланилиб келаётган *редактор — муҳаррир, интеллигент — зиёли, планета — сайёра, архитектор — меъмор, архитектура — меъморчилик, скульптура — ҳайкалтарошлик, гуманизм — инсонпарварлик, династия — сулола*, сингари синонимик дублетлар қаторига келиб қўшилди.

Бу ерда шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, лексик дублетларда маъно айнан ўхшаш бўлса-да, бироқ уларнинг тарқалиш доираси ва истеъмол даражаси ҳар хил бўлади. Чунончи, адабий-публицистик асарларда, хусусан бадий адабиётда мазкур дублетларнинг одатда миллий (ўзбекча) эквивалентлари қўлланилганини кўрамыз. Айниқса, юқорида келтирилган лексик дублетлардан *революция — инқилоб, революционер — инқилобчи, идеология — мафкура, гений — даҳо, планета — сайёра, станок — дастгоҳ* дублетлари бадий адабиёт учун жуда характерлидир. Ўзбек ёзувчилари инқилобнинг дастлабки йилларидан бошлаб то ҳозирги кунгача ўз асарларида бу дублетларнинг миллий вариантларини ишлатиб келадилар.

Бу ерда айтилганларга қўшимча қилиб, *температура — ҳарорат, градус — даража, пирамида — эҳром* дублетларини ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин. Чунончи, ўзбек тилида *температура, градус* сўзлари илмий термин сифатида қўлланилади. Уларнинг *ҳарорат, даража* дублетлари эса кўпинча оммавий ва адабий-публицистик асарларда, радио ва газета ахборотларида қўлланилади. *Пирамида* сўзи эса математика ва спорт термини сифатида ишлатилади. Бироқ қадимги Миср фиръавнларининг шу шаклда ясалган сағаналарига нисбатан эса *эҳром* сўзи ишлатилади (*Миср эҳромлари* каби).

Шундай қилиб, русча ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўз ва терминлар билан бир қаторда уларнинг маъноларини айнан ифода қи-

либ кела оладиган миллий эквивалентларни (лексик дублетлар сифатида) параллел ишлатиш норматив тус ола бошлади. Бу нарса, шубҳасиз, ўзбек тилини янги-янги синонимлар, лексик дублетлар билан бойитади.

Ўзбек тили тараққиётида пайдо бўлган бу янги, прогрессив тенденциянинг яна бир муҳим хусусиятини ҳам айтиб ўтиш жоиздир. Бу хусусият шундан иборатки, 30-йилларнинг охирларидан то 50-йилларнинг охирларигача қўлланиши ман этилиб келинган ва сўнгги йилларда ишлатила бошлаган сўзларнинг иккинчи бир группаси истезъмолдаги русча-интернационал сўзларга лексик дублет эмас, балки фақат стилистик синоним бўлиб келади. Чунончи, «архаик», «эскирган» ҳисобланган *қомус*, *дорилфунун*, *жарроҳ*, *жарроҳлик*, *табобат-тиббиёт*, *котиб* сўзлари эндиликда ҳозирги адабий тилимизда умумистезъмолда бўлган асосий терминларга, яъни *энциклопедия*, *университет*, *хирург*, *хирургия*, *медицина*, *секретрь* сўзларига стилистик синоним бўлиб келадилар. Жумладан, ўзбек тилида асосий ва серистезъмол термин сифатида *энциклопедия* сўзи ишлатилади. Бу сўзнинг ўзбек тилидаги эквиваленти — *қомус* сўзи эса эндиликда *энциклопедия* сўзининг стилистик синоними бўлиб қолди. Шу билан бирга, *энциклопедия* сўзининг мажозий ва умумлаштирувчи маъноларида ҳам *қомус* сўзини ишлатиш норматив бир тусга кириб бораётир. Бунга мисол тариқасида «Совет Ўзбекистони» газетасининг турли йилларда конституция кунига бағишланган бош мақолаларининг сарлавҳаларини ҳамда бошқа баъзи бир сарлавҳаларни таққослаб кўринг: *Бахтимиз ва ғалабаларимиз қомуси* (1960 йил, 4 декабрь сони); *Замонимиз қомуси* (1961 йил, 180-сон); *Социалистик революция қомуси* (1962 йил, 90-сон); *Буюк қомус* (1968 йил, 5 декабрь сони); *Қомус* (Ўзбек совет энциклопедияси яратиш ҳақидаги мақола, 1968 йил, 267-сон). Газетанинг 1969 йил 11 май сонидан эса колхозларнинг янги Намунавий устави лойиҳасининг муҳокамасига бағишланган бутун бир саҳифасига ҳам «*Колхоз ҳаётининг қомуси*» деб умумий сарлавҳа қўйилган.

Юқорида келтирилган мисоллардаги мажозий, умумлаштирувчи маъноларда келган *қомус* сўзини бу ўринларда *энциклопедия* сўзи билан алмаштириб бўлмайди. Чунки *энциклопедия* сўзи ўзбек тилида асосан конкрет илмий қўлланма, китоб маъносидан ўзлашган. Агар биз бу ўринларда *қомус* сўзини *энциклопедия* сўзи билан алмаштирсак, адабий тил нормасига, унинг стилига путур етказган бўлур эдик.

Ўзбек тилидаги *университет* сўзининг собиқ эквиваленти бўлмиш *дорилфунун* сўзининг тақдири ҳам худди *қомус* сўзининг тақдирига ўхшайди. Бунда ҳам *университет* сўзи асосий термин сифатида қўлланиб, *дорилфунун* сўзи эса унинг стилистик синоними вазифасида ишлатилаётганини кўрамиз. Бу ерда ҳам газеталардан келтирилган қўйдаги сарлавҳаларинигина таққослаб кўриш kifоя. «Совет Ўзбекистони» газетасидан: *Улуғ дорилфунун* (СССР Халқ хўжалиги ютуқлари кўргазмаси ҳақида, 1966 йил, 234-сон); *Дехқон дорилфунуни* («Пахтаорол» совхозини ҳақида, 1968 йил, 62-сон); *Маданиятимиз дорилфунуни* (Алишер Навоий номли адабиёт музейи ҳақида, 1968 йил, 219-сон); «Ўзбекистон маданияти» газетасидан: *Санъаткорлар дорилфунуни* (театр ва rassомлик институти ҳақида, 1964 йил, 80-сон); *Халқ дорилфунунлари* (1965 йил, 91-сон); *Дорилфунун* (1969 йил, 33-сон); *Дорилфунунлардан дараклар* (1967 йил, 31-сон); *Музыка санъати дорилфунуни* (1967 йил, 31-сон) ва шунинг сингарилар.

Хуллас, юқорида келтирилган бошқа, стилистик синонимлар юзасидан ҳам, шунингдек, газета саҳифаларида жуда ўринли ишлатилаётган *ликаф* — *жавон*, *том* — *жилд*, *фронт* — *жабҳа*, *штраф* — *жарима*, *кофе* —

қаҳва, кондитер — қандолатчи, лостра — қандил сингари синонимик жуфт сўзлар юзасидан ҳам ўнлаб, ҳатто юзлаб мисоллар келтириш мумкин.

Тил тараққиётидаги бу жараённинг яна бир хусусияти шундан иборатки, эскирган сўзлар билан бир қаторда баъзан диалектал сўзлар ҳам мавжуд русча-интернационал сўзларнинг стилистик синоними сифатида ишлатилиб, адабий норма доирасига киритилаётир. Масалан, эскирган *биллур* сўзи адабий тилимизда *хрусталл* — *кристалл* сўзларининг стилистик синоними вазифасида ишлатилаётир. Езувчиларимиз ва журналистларимиз эса илгари адабий тилимизда ишлатилмаган диалектал (Хоразм группа шеваларига хос) *дарға* сўзини *капитан* сўзининг стилистик синоними сифатида адабий тил доирасига олиб кирдилар. Бу сўз эндиликда адабий тилимизда, айниқса, бадий ва адабий-публицистик асарларда *капитан* сўзи билан бир қаторда қўлланилмоқда. Айниқса, поэзияда бу сўз ўзига хос оҳанг ва нафосат касб этган. Адибимиз Асқад Мухтор ўзининг С. Есенин шеърларидан қилган таржималаридан бирида *капитан земли* ибросини 60-йилларнинг бошларидаёқ *олам дарғаси* тарзида жуда чиройли таржима қилиб, диалектал *дарға* сўзига умуммиллий ҳаёт бағишлаб, унга қутлуг йўлланма берган эди. Адибимиз Мирметир эса рус классик адабиётидан қилган таржималарида, ҳатто ўзбек тилида кенг миқёсда ишлатилаётган, серистеъмол *дворян*, *аристократ*, *помещик* сўзлари ўрнида асарнинг руҳига ва ўқувчининг дидига мос *аслзода*, *зодагон* ва *заминдор* сўзларини жуда ўринли ишлатган.

Кўрамизки, синоним сўзларни ўринли қўллаш, уларни ўз ўрнида ишлатишнинг ўзи ҳам санъат экан. Бинобарин, адабий тилнинг хусусиятлари, унинг жанрий-стилистик турлари, тилнинг ранг-баранг синонимик бойликларидан тўлароқ фойдаланишни тақозо қилади.

Шу муносабат билан забардаст шонримиз Мақсуд Шайхзоданинг қуйидаги сўзларини эслатиб ўтиш ўринли бўлур эди. «Маънодош сўзларни ўрнида ишлатиш сўз санъаткори учун фарз. Масалан, лугатларда *одам*, *киши*, *инсон* синоним сўздек талқин этилади... *Беш инсон келди эмас, беш киши келди* дейилади, *сен киши эмассан*, дейилмайди, *сен одам эмассан* дейилади. *Кишилик шундай бўлади эмас, одамгарчилик шундай бўлади* дейилади. Тилимизнинг шу товланиб туришида шоир учун не-не битмас-туганмас хазиналар бор».

Демак, юқорида мисол тариқасида келтирилган *инқилоб*, *мафкура*, *сайёра*, *дастгоҳ* сингари лексик дублетлар ҳам, шунингдек, *қомус*, *дорилфунун*, *аслзода*, *зодагон*, *заминдор*, *биллур*, *дарға* сингари стилистик синонимлар ҳам ўзларининг жуда ўринли қўлланишлари эътибори билан ана шу битмас-туганмас она тили хазинасининг дурдоналаридир.

Модомики, тил тараққиёти тенденцияси ҳозирги босқичда шуни тақозо қилар экан, бундай лексик жуфтлар таркибидаги илмий дублетларни ва стилистик синонимларни, айрим олимларимиз ва практикларимиз талқин қилганларидек, «арабизм», «форсизм», «арханзм» лавҳаси остида ёки бўлмаса «терминологияда синонимларга йўл қўйилмаслиги керак» деган умумий талаб таъсирида тилдан суриб чиқариш нотўғри бўлур эди.

Академик В. М. Жирмунский тилдаги лексик дублетлар, стилистик синонимлар ҳақида шундай ёзади: «Тушунилиши қийин ажнабий сўзларни миллий тилга таржима қилиб бериш ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичида ижобий, маданий-педагогик роль ўйнаши мумкин ва

жуда кўп ажнабий сўзлар ҳақиқатан ҳам барча тилларда ўзларининг миллий тилга мансуб ана шундай таржима дублетларига эгадир, масалан, *социаль — общественный, эволюция — развитие, экспорт — вывоз* ва бошқалар».

Юқорида кўриб ўтганимиздек, ўзбек тилида, айниқса, унинг адабий-публицистик ва сиёсий-ижтимоий терминологиясида асосий терминлар билан бир қаторда уларнинг лексик дублетлари ва стилистик синонимларини ҳам параллел ишлатиш қонуний тус олиб қолган. Лекин ўзбек тили тараққиётида пайдо бўлган бу прогрессив тенденцияни нотўғри тушуниш натижасида тил тараққиётига путур етказадиган ҳолатлар ҳам юз бермоқда. Чунончи, матбуот саҳифаларида, айниқса «Гулистон» журналида ҳеч қандай асос ва зарурият бўлмагани ҳолда ҳақиқатан ҳам арханклашган, эскирган ёки истеъмолдан тамоман чиқиб кетган арабча, форсча сўзларни ҳам тиклашга интилиш сезилдики, буни оқлаб бўлмайди. Масалан, айрим мақолаларда ўзбек тилида тегишли эквивалентлари бўлгани ҳолда *мутаржим* (таржимон), *мунаққид* (танқидчи), *муаррих* (тарихчи), *мусаввир* (рассом), *муҳандис* (инженер), *ҳандаса* (геометрия), *риёзиёт* (математика) каби сўзларни ишлатишга уриндилар.

Бироқ бадий асарларда, айниқса, тарихий романларда даврнинг колоритини, руҳини бериш мақсадида ишлатилган архаик, эскирган сўзларни бу принцип билан қориштирмаслик керак. Ойбекнинг «Навой» романида бу масалада оқилона йўл тутилган. Рус тилидан ўзбек тилига таржима қилинган айрим тарихий романларда ҳам шу йўл тутилганки, буни қувватлаш керак. Чунончи, В. Смирнова-Ракитинанинг «Абу Али ибн Сино» қиссасини Тўхтасин Жалолов ўзбек тилига зўр маҳорат билан таржима қилар экан, шу йўлдан борди. Таржимон Ибн Сино ва Берунийлар яшаган давр руҳини акс эттириш мақсадида эскирган илмий терминларни дадиллик билан қўллаган ва кези келганда қавс ичида бу терминларнинг ҳозирги вариантларини бериб борган. Масалан: *табобат* (медицина), *наботот* (ботаника), *риёзиёт* (математика), *риёзиюн* (математик), *ҳандаса* (геометрия), *жарроҳ* (хирург), *жарроҳлик* (хирургия), *илми ташриҳ* (анатомия), *илми ҳайат* (астрономия), *мунажжим* (астроном), *маъмал* (лаборатория), *ал-куҳул* (спирт), *мурабба* (квадрат), *даъво* (теорема) ва ш. к. Сайёра ва юлдуз туркумларини ифодаловчи терминлар масаласида ҳам шундай йўл тутилиб, уларнинг шарқ мамлакатларида машҳур бўлган тарихий-традицион арабча номлари ишлатилган, масалан: *Зухро* (Венера), *Миррих* (Марс), *Зухал* (Сатурн), *Уторуд* (Меркурий), *Муштарий* (Юпитер), *Алвоқе* (Вега), *Алғу* (Алголь) ва ш. к. Ана шу йўл билан таржимон асар руҳинигина эмас, балки давр руҳини ҳам жуда яхши бера билган. Демак, бундай ҳолларда архаик сўзларни ишлатиш жоиздир.

(Давоми бор)

И. РАСУЛОВ

СОДДА ГАПЛАР СТРУКТУРА АСОСИНИНГ
ТАРКИБИГА ҚУРА КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Гап ҳосил қилиш учун зарур бўлган минимал форма гапнинг структура асосини ташкил қилади. Бу минимал форма объектив модаллик ва синтактик замон категорияларининг муносабатини ўзида ифода қилиб, гапнинг грамматик маъносини ташкил қилади. Масалан, *Гулнор Йўлчининг сўзларини диққат билан тинглади.* (Ойбек) деган гапдаги бош келишиқдаги сўз (*Гулнор*)нинг феълнинг аниқлик майли III шахс формаси (*тинглади*) билан бириқиши шу гапнинг структура асосини ташкил қилган. Бунда *Гулнор тинглади* юқоридаги гапни ҳосил қилиш учун зарур бўлган минимал формадир. Агар гапнинг структура асоси бош келишиқдаги форманинг феъл ёки феъл бўлмаган бошқа форма билан бириқишидан ҳосил бўлган бўлса, гап икки бош бўлақдан тузилган бўлади. Бунда бош бўлақнинг бири (эга) иккинчиси (кесим) билан координациялашади¹.

Гапнинг структура асоси доимо икки бош бўлақли бўлавермайди. Фактларга мурожаат қилайлик: 1. *Тинчлик учун курашайлик.* 2. *Қиш. Ҳамма ёқни қор қоплаган.* 3. *Қўм-қўқ дала. Саёҳатчилар дам олишмоқда.* Бунда биринчи мисолдаги *курашайлик*, иккинчи мисолдаги *қиш*, учинчисидаги *дала* шу бирликларни ҳосил қилиш учун зарур бўлган минимал форма бўлиб, гапнинг структура асосини ташкил қилади. Биринчи гапнинг структура асоси бўлиб феъл буйруқ майлининг биринчи шахс (*курашайлик*) формаси, иккинчиси ва учинчи гапнинг структура асоси бўлиб эса отнинг бош келишиқдаги формаси (*қиш*, *дала*) хизмат қиляпти. Буларда объектив модаллик ва синтактик замон категорияларининг муносабати бир бўлақ орқали ифодаланган. Гап бир сўздан ёки сўзлар бирлашмасининг ҳоким элементи шу гапнинг структура асоси бўлиб, бир вақтнинг ўзида гапнинг бош бўлаги вазифасини бажаради. Демак, гап структура асосининг таркиби икки ҳолатда бўлади: бош келишиқдаги от ёки отлашган сўзнинг феъл ёки феъл бўлмаган бошқа сўз билан бириқиб келишидан, яъни икки бош бўлақдан ёки бир бўлақдан ташкил топади. Ўзбек тилида, умуман, туркий тилларда, рус тилидаги каби, феълсиз гаплар жуда кўп. Феълсиз гаплар ўзбек тилида гап системасининг маълум таркибий қисмини ташкил қилади. Феълсиз гапларнинг структура асосан икки бўлақдан ёки бир бўлақдан иборат бўлиши мумкин. Масалан, *Отанг меҳридан устознинг жабри афзал* деган от гапда *жабри афзал* гапнинг минимал формаси бўлиб, шу гапнинг структура асосини ташкил қилади. *Куз. Далада иш қизгин.* Бунда от гапнинг структура асоси бир бўлақ (*куз*) дан иборат.

¹ Қаранг: Н. Ю. Шведова. Построение раздела «Синтаксис словосочетания и предложения». В кн. «Основы построения описательной грамматики современного русского литературного языка», М., 1966, стр. 148.

Булардан гап структура асосининг энг характерли белгиларидан бири унинг бир бош бўлакдан ёки икки бош бўлакдан иборат эканлигида экан, деган хулоса келиб чиқади. Қандай бўлишидан қатъий назар, бу бош бўлаклар яққа ҳолда келиши ҳам, ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиши ҳам мумкин. Лекин уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида составни ташкил қилади. Шундай экан, гап структура асосининг бу характерли белгиси гапларни структура асосининг таркибига кўра классификация қилганда, асосий критерий қилиб олиниши керак. Лекин рус тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам гапларни структура жиҳатидан классификация қилишда турлича принципга амал қилинаётганлигини кўрамиз.

Энг аввало, гапларни структурасига кўра классификация қилиш турли принципдаги классификацияни ўзида бирлаштириши (йиғиқ-ёйиқ, содда-қўшма, тўлиқ-тўлиқсиз, бир составли-икки составли) билан содда гапларни икки катта группа (икки составли ва бир составли гаплар) га бўлишнинг асосий моҳиятини очиб бермайди. Бунда, умуман, структура ҳисобга олинса ҳам, гапни структура асосининг таркиби жиҳатидан классификация қилиш учун асос бўлган белгилар ҳисобга олинмайди. Шундай экан, кўпгина адабиётларда гапларни икки составли гаплар ва бир составли гаплар деб икки типга ажратишда гап структурасининг асосий критерий қилиб олиниши ҳақиқий ҳолатни тўла очиб бермайди.

Рус тилшунослигида содда гапларнинг икки составли ва бир составли гапларга бўлиниши А. А. Шахматов номи билан боғлиқ. Лекин А. А. Шахматов бир составли гапларни содда гапларнинг алоҳида типни қилиб ажратиб, унинг маълум классификациясини берган бўлса ҳам, унинг бир составли гап ҳақидаги таълимотида қатор чалкашликлар, психологик ва грамматик категорияларни қориштириш каби ҳоллар бўлган². Биз буни унинг содда гапларни классификация қилиш принципида ҳам кўрамиз.

А. А. Шахматов ҳар қандай гапнинг психологик асоси — коммуникация³ деб билиб, бунда коммуникациянинг асосий белгиларига мос келадиган бўлаклар бўлади, булар психологик субъект ва предикатларнинг бириктирилиши тилда ифода қилади деб қарайди. Бошқача қилиб айтганда, коммуникациянинг асосий белгилари ҳисобланган психологик субъект ва предикатнинг тилда қандай ифода қилинишига қараб, гапларни икки турга ажратади⁴.

Содда гапларнинг биринчи турига коммуникациянинг субъект ва предикат бирикмаси бир бўлакда ўз ифодасини топадиган гапларни киритиб, бундай гапларни бир составли гаплар дейди. Гапнинг субъект ва предикат бирикмасига мос келадиган бўлагини эса бир составли гапнинг бош бўлаги деб ҳисоблайди.

Содда гапларнинг иккинчи турига эса коммуникациянинг субъект ва предикати алоҳида-алоҳида ифода қилинган гапларни киритиб, бундай гапларни икки составли гап дейди. А. А. Шахматов бу фикрнинг ривожлантириб, бир составининг бош бўлаги субъектга, иккинчи составининг бош бўлаги эса предикатга мос келишини қайд қилади. Бу бў-

² И. Р а с у л о в, Бир составли гапларни ўрганиш тарихидан, «Ўзбек филологияси масалалари» тўплами, Тошкент, 1968, 94—100-бетлар.

³ Фикрнинг ҳукм, сўроқ, буйруқ формалари грамматикада гап тушунчасида бирлаштирилади. Логикада эса, бу уч тушунчани бирлаштирувчи термин масаласида бирлик йўқ. А. А. Шахматов ҳукм, сўроқ, буйруқни бирлаштирувчи термин сифатида коммуникация терминини қўллайди. П. В. Чесноков эса ўзининг «Логическая фраза и предложение» деган асаринда логик фраза терминини қўлашни тавсия қилади. Бу масала логиканинг объектидир.

⁴ А. А. Ш а х м а т о в, Синтаксис русского языка, М., 1941, стр. 80.

лаклар грамматик алоқада бўлиб, икки составли гапларнинг эга ва кесими ҳисобланиб, эга ҳоким составнинг бош бўлаги, кесим эса тобе составнинг бош бўлаги деб кўрсатади⁵. Кўринадики, гапнинг структура асосининг таркиби асосий критерия қилиб олиниши тақозо қилинган гапнинг структурал классификациясининг бу типда грамматик категориялар логик-психологик категорияларга бўйсундирилган. Агар бу принципга риоя қилинса, *пахта терилди*. *Бизга бу масалага жиддий эътибор беришга тўғри келди* гапларининг бириччисини бир составли (чунки субъект ўз ифодасини топмаган), иккинчисини икки составли (чунки предикатдан ташқари, психологик субъект ҳам ўз ифодасини топган) деб тан олишга тўғри келади. *Мажбурият колхозчиларимиз томонидан ортиғи билан бажарилди* гапида коммуникациянинг субъект ва предикати гапнинг эга ва кесимига мос келади деган фикрга риоя қилинадиган бўлса, гап икки составли деб ҳисобланади. Лекин бунинг икки составли эканлиги унинг структура асоси икки составли (эга — *мажбурият*, кесим — *бажарилди*) бўлгани учун эмас, унда субъект ва предикат алоҳида-алоҳида (субъект — *колхозчиларимиз*, предикат — *бажарилди*) ифода қилинганлиги учун бўлиши керак. Кўринадики, содда гаплар классификациясида А. А. Шахматов томонидан асосга олинган принцип психологик субъект билан грамматик эгани тенг қилиб қўяди.

Содда гаплар классификациясига бу хил ёндошиш, А. А. Шахматовнинг ўзини ҳам қаноатлантирмаган бўлса керак, муаллифни бир составли гапларнинг ички классификациясида бундан чекинишга олиб келган. У бир составли гапнинг бош бўлаги ё эгани эслатади, ё кесимни эслатади, деб, бир составли гапларни кесимсиз эга бир составли гап, эгасиз кесим бир составли гапларга бўлади⁶.

Тилшуносликда логик оқим тарафдорлари ҳукм бир-бирига муносабатда бўлган икки тушунча: субъект ва предикатдан иборат деб, ҳар қандай гапни ҳукмга тенг деб қараб, барча гаплар ҳам икки составли бўлади деб, бир составли гапларни тан олмаганлар. Шунинг таъсирида бўлса керак, туркологияда ҳам гапларнинг икки составлигина бўлиши ҳақида турли фикрлар айтилган. Масалан, Г. Алпаров фақат эга ва кесими мавжуд гапларни тан олган⁷. Т. М. Тошанова энг қисқа содда гап эга ва кесимдан иборат деб кўрсатади⁸. Н. К. Дмитриев ҳам шу фикрда бўлган⁹. Лекин у шахсиз гаплар ҳақида ҳам фикр юритади¹⁰.

Н. П. Диренкова ҳам эга ва кесимдан ташкил топган гапларни гапларнинг энг қисқаси деб билади¹¹. Шу билан бирга, баъзи гапларда эганинг бўлмаслиги, лекин феъл-кесим ҳаракатни бажарувчи шахсни кўрсатиб туриши, тўлиқсиз гаплар бош бўлақлардан бири (кўпинча кесим) билан ифодаланиши, бунда ифода қилинмаган бош бўлақнинг маъноси ё олдинги гапдан, ё контекстан билиниб туриши ҳақида ҳам гапиради¹². Бунда логиканинг грамматика билан, бир составли гапларнинг тўлиқсиз гаплар билан қориштирилаётганлиги англашилиб турибди. Кўринадики, туркологияга оид нашр қилинган айрим адабиётларда ҳам гапни ҳукмга тенг қилиб, ҳукм икки аъзоли (субъект-предикат) бўл-

⁵ А. А. Шахматов, *Уша асар*, 81-бет.

⁶ А. А. Шахматов, *Уша асар*, 49—131-бетлар.

⁷ Г. Алпаров, *Сайланма хизматлар*, Қозон, 1945, 120—121-бетлар.

⁸ Т. М. Тошанова, *Грамматика ойротского языка*, Новосибирск, 1938, стр. 48.

⁹ Қаранг: Н. К. Дмитриев, *Грамматика башкирского языка*, М.—Л., 1948, стр. 202.

¹⁰ *Уша жойда*.

¹¹ Н. П. Диренкова, *Грамматика шорского языка*, М.—Л., 1941, стр. 252.

¹² Н. А. Баскаков, *Структура простого предложения в тюркских языках*. Труды института языка и литературы АН Киргизской ССР, вып. 6, 1956, стр. 81

гани учун гап ҳам икки составли бўлиши керак деган фикр мавжуд бўлган. Бу билан гапнинг структура асосининг таркибига кўра бўладиган классификация синтаксиснинг текшириш объектидан четда қолдирилган: бир составли гаплар ё бутунлай изоҳланмаган ёки тўлиқсиз гаплар ичида берилган. Умуман, содда гапларнинг структурасини ўрганиш грамматик ва логик категорияларнинг ўзаро муносабати масалалари билан боғлиқ¹³.

Г. А. Тер-Авакян гапнинг структурал классификациясига бошқача ёндошади. У гапларни уларнинг предикатив ядросининг характерига кўра икки составли ва икки составли бўлмаган гапларга бўлади¹⁴. Икки составли гапларда предикатив ядро икки қутбли, яъни икки бош бўлакли деб бўлинишини айтиб, икки составли бўлмаган гапларни эса предикатив ядросиз бир бош бўлакли гаплар деб изоҳлайди. Бунга икки составли гапларга кирмайдиган барча гапларни киритади. Бир составли гап термини икки составли гапларга кирмайдиган гапларнинг ҳаммаси учун мос эмас деб, икки составли бўлмаган гп терминини қўлайди. Лекин, бари бир, икки составли бўлмаган гапларни структура жиҳатидан классификация қилганда бир составли гапларни, бошқача ном билан бўлса ҳам, ажратишга мажбур бўлади. У икки составли бўлмаган гапларни иккига бўлади: 1) ҳоким бўлаги маъно ва морфологик ифодаланиши билан икки составли гаплар бош бўлагининг бирига мос келадиган гаплар; 2) ҳоким бўлаги икки составли гапнинг на эгаси ва на кесимига мос келмайдиган гаплар. Биринчисини бир составли гаплар, иккинчисини эса состави ноаниқ гап деб атайти. Бунга фрагментар гаплар (морфологик ифодаланиши ва маъноси билан тўлиқ гапларнинг иккинчи даражали бўлагига мос келадиган гаплар), атов ва модал-эмоционал гапларни киритади. Бунда классификациянинг турли принциплари асосида ажратилган бир составли гаплар, тўлиқсиз гаплар, гап бўлақларига ажралмайдиган гаплар бирлаштирилиб, классификациянинг ягона принцигига риоя қилинмаган. Гапнинг икки составлигини В. Г. Адмони бошқача изоҳлайди. У фикрнинг икки аъзоли эканлигини қайд қилиб, бунга гап структурасига ҳам татбиқ қилади¹⁵.

В. Г. Адмони грамматикага синтактик икки составлилик ва морфологик икки составлилик тушунчаларини киритади. Синтактик икки составлилик гап бош бўлақларининг ўзаро алоқасида кўринади: *Биз меҳнаткашлармиз*. Морфологик икки составлилик сўз таркибида негиз ва флексиянинг ўзаро муносабатида кўринади: *Еришмоқда*¹⁶.

В. И. Ярцева содда гапларни, инглиз тилининг синтактик қурилишидан келиб чиқиб, бошқача классификация қилади. У гапларни бир аъзоли (*Енғин. Қочди*), икки аъзоли структура (*У ухлаяпти*), уч аъзоли структура (*Бола мушукни кўрди*)га бўлади¹⁷. Бу гапларни структура асосининг составига кўра классификация қилишдан фарқ қилади.

Баъзи тилшунослар содда гапларни икки составли ва бир составли деб классификация қилишда унда эга составининг бор-йўқлигини асосга

¹³ Н. П. Диренкова, Уша асар, 278-бет.

¹⁴ Г. А. Тер-Авакян, Структурно-семантические типы недвосоставных предложений в современном французском языке (Автореферат канд. дисс.), М., 1961, стр. 5.

¹⁵ В. Г. Адмони, Введение в синтаксис современного немецкого языка, М., 1955, стр. 45.

¹⁶ В. Г. Адмони, О двусоставности предложения, Ученые записки ЛГПИИЯ, 1955, вып. 2139.

¹⁷ В. И. Ярцева, Исторический синтаксис английского языка, М.—Л., 1961, стр. 128.

оладилар¹⁸. Бу принцип бўйича эгаси бор гаплар икки составли гап, эгаси йўқ гаплар бир составли деб ҳисобланади. Бу принцип кесимсиз гап бўлиши мумкин эмас, деган логик назария таъсирида бўлган фикрга асосланади. Предикативлик кесимсиз ҳам, бошқа воситалар ёрдами билан ифода қилиниши мумкинлиги тан олинмайди.

А. Ф. Гуломов гапни бир составли ва икки составли гапларга ажратишда предикативликнинг қандай ифодаланганлигини асосга олади. Предикативлик бош бўлақлардан бири билан ифодаланган бўлса, бундай гап бир составли гап саналади¹⁹. Ҳақиқатан ҳам, гапда предикативлик ҳар икки бош бўлақнинг алоқаси билан ифодаланган бўлса, гап икки составли, бош бўлақларнинг бири билан ифодаланган бўлса, гап бир составли бўлади. Лекин бунда гапларни икки составли ва бир составли гапларга ажратишнинг бош белгиси кўрнниб турмайди.

Кўпгина адабиётларда гапларни икки составли ва бир составли деб иккига ажратишда уларнинг состави²⁰, неча составдан иборат эканлиги²¹, бош бўлақларнинг мавжудлиги²² асосга олинади. Буларда ҳам содда гапларни икки составли ва бир составли гапларга бўлишда бунинг учун асос бўлган белгиларнинг маълум томонигина ҳисобга олинган.

Айрим мактаб дарсликлариди, гапнинг структура асоси бир бош бўлақли ёки икки бош бўлақли бўлиши мумкинлигини асосга олиб бўлса керак, содда гаплар икки турга ажратилади: икки бош бўлақли содда гап, бир бош бўлақли содда гап²³. Умуман, содда гапларни бундай турларга ажратиш классификация принципига мос келади. Лекин гапда ҳар бош бўлақ ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиши мумкинлиги ҳисобга олинса икки составли ва бир составли деб олингани шу гапларнинг табиатига кўпроқ мос тушади.

Гапларни бир составли, икки составли деб икки катта гуруҳга ажратишда гапнинг турли белгилари асосга олинган. Лекин ҳар қандай гап структура асоси-негизиди пайда бўлар, бу ҳар қандай гапнинг юзага келиши учун зарур бўлган минимал форма экан, бир бош бўлақли ёки икки бош бўлақли экан, буларнинг ҳар бири ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиб, маълум составни ташкил қилар экан, содда гапларни икки составли ва бир составли деб бўлишда гапнинг мана шу структура асосининг таркибини бош критерий қилиб олишни лозим топамиз.

Хулоса: гап ҳосил бўлиши учун зарур бўлган минимал форма гапнинг структура асосини ташкил қилади; гапнинг структура асоси бир бош бўлақли ёки икки бош бўлақли бўлади. Бу бўлақларнинг ҳар бири ўзига оид сўзлар билан кенгайиб келиб алоҳида-алоҳида состав бўлиб ҳисобланади; гаплар структура асосининг таркибига кўра, икки составли ва бир составли гапларга ажралади; содда гапларнинг бу классификацияси рус тилшунослигида ҳам, туркологияда ҳам, жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам содда гап структурал классификациясининг таркибий қисмини ташкил қилади.

¹⁸ И. П. Распопов, К характеристике конструктивных типов простого предложения в современном русском языке. НДВШ, филологические наук, 1967. № 5, стр. 24.

¹⁹ А. Ф. Гуломов, М. Асқарова, Ҳозирги замон ўзбек тили, Синтаксис, Тошкент, 1965, 167-бет.

²⁰ А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, М., 1968, стр. 27.

²¹ Н. С. Волгина, Д. Э. Розенталь, М. И. Фомина, В. В. Чапукевич, Современный русский язык, М., 1964, стр. 299. Современный русский язык, ч. II, под ред. Е. М. Галкиной-Федорук, М., 1964, стр. 304; К. М. Мусаев, Строй Караимского языка. Автореферат докторской диссертации, Баку, 1968.

²² М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, Ўзбек тили, Тошкент, 1966, 219-бет.

²³ С. Г. Бархударов, С. Е. Крючков, Учебник русского языка, ч. II, Синтаксис, Для 6—8 классов, М., 1962; Ўрта мактаб программалари. Она тили, IV—VIII синфлар учун (лойиҳа), Тошкент, 1968, 33-бет.

А. ХОЖИЕВ

ФЕЪЛЛАРНИНГ «ЎТИМЛИ-ЎТИМСИЗЛИГИ» ҲАҚИДА

Туркий тиллар грамматикасига, шунингдек рус тили грамматикасига оид ишларда феълнинг ўтимли ва ўтимсизлик категорияси борлиги кўрсатилади ва махсус сарлавҳа остида феълларнинг ўтимли ва ўтимсизлик хусусиятлари баён этилади. Бироқ феъл морфологиясида ҳақиқатда ҳам ўтимли ва ўтимсизлик категорияси ҳақида гапириш мумкинми, яъни ҳақиқатда ҳам феълнинг шундай грамматик категорияси борми.

Маълумки, сўз туркумига хос у ёки бу грамматик категория шу туркумга оид сўзлар учун асосий, умумий характеристикаларнинг бири бўлади ва бу нарса ўз морфологик ифодасига эга бўлади¹.

Шундай экан ўзбек тилида феълларнинг ўтимли ва ўтимсизлик категорияси борлиги ҳақида гапириш қийин бўлади. Бунинг энг асосий далили феълларнинг ўтимли ёки ўтимсизликни кўрсатувчи формага эга эмаслигидир. Ўтимли ва ўтимсизлик ҳақида гапирилган ишларнинг деярли барчасида ҳам феълларнинг ўтимли-ўтимсизлик кўрсаткичига эга эмаслиги айтилади. Морфологик кўрсаткич (махсус грамматик форма) йўқ экан, грамматик маъно ҳақида гапириш ҳам мумкин эмас (формасиз мазмун ҳақида гап бўлиши мумкин эмас).

Сўз туркумига оид бирор грамматик категория шу туркумга оид сўзларнинг асосий, умумий характеристикаларидан бири бўлиши сабабли у кўпчилик томонидан албатта сезилади ва асосан бир хил тушунилади. Бундай категорияларни тушуниш ва тушунтириш ҳам қийин бўлмайди. Феълларда ўтимли ва ўтимсизлик категориясининг ўзи йўқлигидан бу «ҳодиса»нинг таърифи ҳам кўпчилик ишларда бир хил эмас. Барча ишларда бу ҳодиса ҳақида феъл морфологиясида гапирилса ҳам, аммо баъзилар уни семантик категория деб қарагани ҳолда², айрим ишларда семантик-синтактик категория деб таърифланади³.

Ўзбек тилида «семантик категория», «семантик-синтактик категория» ёки «грамматик категория» деб қаралиши мумкин бўлган «ўтимли-ўтимсизлик категорияси» йўқ.

«Ўтимли-ўтимсизлик категорияси» ҳақида гапирилганда, феълларнинг «ҳаракат таъсирининг бирор объектга ўтиш ёки ўтмаслигини билдиришини»⁴, «бирор предмет — объектга ўтадиган ёки ўтмайдиган ҳаракатни билдиришини»⁵ назарда тутадилар ва бу маъноларнинг феъл-

¹ Қаранг: О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, М., 1966, стр. 191—192.

² Қаранг: «Современный казахский язык», *Фонетика и морфология*, Алма-Ата, 1962, стр. 224.

³ Қаранг: О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, М., 1966, стр. 320.

⁴ Қаранг: «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (коллектив), 1, Тошкент, 1966, 266-бет.

⁵ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов, *Феъл*, Тошкент, 1954, 53—54-бетлар.

нинг ўзак қисмида ифодаланишини айтадилар. Ваҳолонки, феъл ўзак-негизлари ҳаракат таъсирининг бирор объектга ўтишини кўрсатмайди. Масалан, *кўрмоқ*, *ўқимоқ* феъллари ҳаракатнинг бирор объектга ўтишини кўрсатмайди, балки ҳаракатнинг ўзини кўрсатади, яъни ҳаракатнинг ўзини билдиради.

Энди, феълларнинг қандай ҳаракатни билдиришига қараб ўтимли ва ўтимсиз каби икки турга бўлиниши масаласига келсак, бундай бўлиши ҳам асосли деб бўлмайди. Аввало, «ҳаракатнинг ўтиши» деган ибора тўғри эмас. Чунки «ҳаракат ўтди» деганда, албатта, ҳаракатнинг бирор субъектдан бошқасига ўтиши, тўғрироғи, ҳаракат субъектининг ўзгариши (бирор бажараётган ҳаракатни бошқа биров бажариши) тушунилади. Бу жиҳатдан феъллар бир-биридан фарқланмайди. Бундан ташқари, тушум келишиги формасидаги сўзни бошқариб келган феъллар билдирган ҳаракат бирор объектга ўтмайди. Масалан, *китобни ўқиди*, *тахминини айтди*, *дўстини эслади* гапларидаги *ўқи*, *айт*, *эсла* феъллари билдирган ҳаракатнинг «китоб», «тахмин» ва «дўст»га «ўтиши»ни тасаввур этиш ва исботлаш мумкин эмас. Ана шу имконсизлик, қийинлик таъсирида бўлса керак, феълларни ўтимли ва ўтимсизлик жиҳатдан фарқлашда уларнинг тушум ёки бошқа келишикдаги сўзни бошқариб келишига асосланиш тавсия этилади, яъни тушум келишигидаги сўзни бошқарса, ўтимли феъл, бошқа келишикдаги сўзни бошқарса, ўтимсиз феъл деб қараш кераклиги айтилади. Лекин феълларни тушум ёки бошқа келишикдаги сўзни бошқаришига қараб «ўтимли ва ўтимсиз» каби икки турга бўлишнинг етарли асоси йўқ.

Хуллас, ўзбек тилида феъллар «ўтимли ва ўтимсизлик» деб аталиши мумкин бўлган грамматик категорияга эга эмас ва шу нуқтаи назардан фарқни кўрсатувчи формага ҳам эга эмас.

Р. ЖУМАНИЕЗОВ

СИНОНИМЛАР ТАЪРИФИ МАСАЛАСИ

Синонимлар у ёки бу тил лексикасининг энг муҳим таркибий қисми-дир. Айни замонда, улар ўз маънолари ва функционал қўлланилиши жиҳатидан тил стилистикаси, шунингдек нутқ маданияти билан ҳам узвий боғланган бўлиб, бу соҳада ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Булар пировардида мазкур тил ҳодисасининг назарий ва амалий аҳамияти қанчалик муҳим эканлигини кўрсатади.

Синонимларга доир чуқур назарий масалалар, чунончи, синонимик қаторларни тўғри белгилаш ва ҳар бир синонимик сўзнинг ўзига хос маъно қирраларини изоҳлаш, синонимларнинг стилистик функцияси каби масалалар ичида уларнинг таърифи масаласи биринчи навбатда кўнданг бўлиб туради.

Синонимларнинг моҳиятини изоҳлаш ва таърифлаш масалалари ҳақидаги маълумотлар қадим даврлардан (юнон грамматикларидан) бошланади. Шунга қарамай, бу хусусдаги фикр ва қарашлар то бизнинг замонамизгача ва ҳозирда ҳам муҳим бир ҳолга келиб етмади¹.

Синонимни таърифлашда бир-бирига қисман ёки мутлақо тўғри келмайдиган фикрлар борган сари кўпайиб, кучайиб борди. Бу қарашларни моҳият эътибори билан учга бўлиш мумкин. Бунинг, бизнингча, *икки* асосий сабаби бор.

1. Синонимларнинг ўз табиатида «иккилик» — зидлик мавжуддир. Улар, бир *томондан*, маъно уйғунлигига қараб, ўзаро *бир* лексик сирани ташкил этсалар, *иккинчи* томондан, улардан ҳар бирининг *ўзига хос* маъно қирралари ҳам бордир. Бу ҳолат бошқа лексик категорияларда, чунончи, антоним ва омонимларда мавжуд эмасдир.

2. Синонимлар табиатидаги ана шундай ички зиддиятлар субъектив қарашларга кенг майдон очиб берган.

Бу ўринда биз фақат ўзбек тилига оид манбаларда синонимларга берилган таърифлардан айримларинигина муқояса учун келтирамыз:

1. «Синонимлар маънолари бир хил ёки бир-бирига яқин сўзлар бўлиб, улар айтилиши ва ёзилиши жиҳатдан ўзларига махсус, алоҳида шаклларга эгадир» («Ҳозирги замон ўзбек тили», 1, 1957, 77-бет).

2. «Турлича товушлардан тузилган, аммо маънолари умумий ёки бир-бирига яқин сўзлар синонимлар ёки маънодошлар деб аталади» («Ҳозирги ўзбек адабий тили», 1, 1966, 128-бет).

3. «Бирлаштирувчи маъноси бир хил, талаффуз ва ёзилиши, шунингдек, қўшимча маъно оттенкаси ҳар хил бўлган сўзлар синонимлар ҳисобланади» (А. Ҳо ж и е в, *Ўзбек тили синонимларининг қисқача лугати*, 1963, 8-бет).

¹ Қаранг: В. Н. К л ю е в а, Краткий словарь синонимов в русском языке, 1956, стр. 4; А. Ҳ о ж и е в, *Ўзбек тили синонимларининг қисқача лугати*, 1963, 5—8-бетлар.

4. «Борлиқдаги айни бир предмет ёки ҳодисани ҳар хил белгилар билан ёки ҳар хил нуқтаи назардан ифодалайдиган бир сўз туркумига доир бўлган сўзлар синонимлардир» (М. Мирзаев, С. Усмонов, Н. Расулов, Ўзбек тили, 1, 28-бет).

5. «Тил бирликларининг бир маънони англатишига кўра группаланишига синонимия дейилади» (У. Турсунов, Ж. Мухторов, С. Раҳматуллаев, Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1, 136-бет).

Шундай экан, юқорида тавсия этилган асосий таъриф мана шундай эслатма билан тўлдирилмоғи лозим бўлади.

Эслатма: бир тилда тарихан турли тилларга мансуб сўзларнинг ҳам мавжуд бўлиши натижасида, айрим ҳолларда, лексик маънолари ўзаро тенг бўлган сўзлар ҳам юзага келган. Аммо улар, лексик жиҳатдан бўлмаса, стилистик функцияга кўра ўзаро фарқланадилар.

Юқорида келтирилган ва келтирилмаган жуда кўп таърифларни ўзаро қиёслаб таҳлил этиш натижасида, биз синонимларни қўйидагича таърифлаш ҳам мумкин, деган хулосага келдик:

Шакли бошқа, лекин умумлаштирувчи маъноларига кўра ўзаро уйғун бўлган, айни замонда, ҳар бири ўз маъно қирраси билан фарқланадиган у ёки бу сўзлар сирасига синонимлар дейилади.

Мазкур таърифда бир масала борки, биз уни моҳият эътибор билан иккинчи даражали деб қараймиз ва шунинг учун, ҳам, у таърифдан сўнг эслатма тариқасида изоҳланиши лозим.

Гап бир тилга, бу ўрнида ўзбек тилига, бошқа тиллардан кирган сўзларнинг лексик жиҳатдан ўзаро мутлақо тенг маъноли бўлиб келиши ҳақида боради. Масалан, ўзбек тилида **қуёш**, **офтоб**, **шамс** (ўзбекча, форс-тожикча, арабча) сўзлари шу жумладандир. Ана шундан мутлақо бир маънони билдирувчи сўзлар ҳатто синоним саналмаслиги керак, деган айрим қарашлар ҳам мавжудлиги бежиз эмас, аммо улар лексик бўлмаса, стилистик жиҳатдан фарқланади ва шу асосда тегишли изоҳлар билан синонимлар доирасига кириши керак. Лекин уларнинг тилда яшаб келиши аслида мутлақо бир маънони ифодаланганликларида эмас, балки асосан стилистик жиҳатдан турлича вазифаларни бажариб келганликларидир. Қиёс қилинг: *қуёш* (офтоб ёки шамс эмас) *қораймас*; *«Офтобим* (қуёшим, шамсим эмас) *ким десун* (Муқимий); *шамси* (Қуёши ёки ёхуд офтоби) *қамар*.

С. АКОБИРОВ

«Г» ДАН «h» ГА ҚАЙТИШ ЗАРУРАТИ БОРМИ?

Ўзбек тилида *g* — *h* проблемаси латин алфавитига ўтиш даврида юзага келган эди. Уша вақтда ўзбек тилида латинча *h* ҳарфи билан белгиланган фонеманинг мавжудлигини эътиборга олиб, Европа тилларидан кириб келган сўзлардаги *h* ни ўзбек тилида ҳам *h* орқали ёзиш маъқул топилган эди.

Кейинчалик, рус графикасига ўтиш муносабати билан *g* — *h* проблемаси ўз-ўзидан бартараф этилди. Чунки таркибида *h* бўлган сўзлар ўзбек тилида ҳам, рус тилидагидек, *g* орқали ёзиладиган бўлди: *гидроген*, *гектон*, *гектар*.

Бироқ *g* — *h* проблемаси яқинда яна юзага келиб қолди. Бу гал у бирор зарурат орқасида ҳам, илмий-назарий мунозара тарзида ҳам эмас, балки амалий қўлланма вазифасида нашр этилган луғатда¹ майдонга чиқди.

Бу луғатда Европа тилларидан кириб келган барча *h* ли сўзлар, ўзбек тилида *g* орқали ўзлаштирилганлигига қарамасдан, ҳ ёки *x* орқали берилган.

«Сўз боши»да айтилишича, «Чет тиллардан олинган ва ўзбек тилида эквиваленти бўлмаган терминлар (интернационал терминлар) русчада қандай бўлса, шу ҳолича сақлаб қолинган. Бироқ *гаплоид*, *гетеротроф* каби терминлар ўзбек тилида ҳам шу ҳолича олинмай, грекча ва латинчадаги асл талаффузига асосан *хаплоид*, *хетеротроф* шаклида ёзилган.

Албатта, умумий ва терминологик луғатларда сўзларнинг этимологиясини кўрсатиш фойдадан ҳоли эмас. Лекин орфография ва талаффуз нормаларини белгилашда сўзларнинг келиб чиқишига, этимологиясига асосланиш ҳаммавақт тўғри бўлавермайди. Хусусан, интернационал терминлардаги *g* нинг ҳ ёки *x* билан алмаштирилишини назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам асосли деб бўлмайди. Бунга қуйидаги далилларни келтириш мумкин.

1. Ўзбек тили ҳеч вақт Европа тиллари билан, хусусан грек ва латин тиллари билан бевосита муносабатда бўлган эмас. Шу сабабли Европа тилларидаги *h* фонемасининг асл талаффузи ва унинг ўзбек тилидаги ҳ ёки *x* фонемасига қанчалик ўхшашлиги ўзбек тилида сўзлашувчи кишиларнинг барчасига бирдек аён эмас.

2. Интернационал ва халқаро терминлар Европа тилларидан ўзбек тилига, асосан, рус тили орқали кириб келади ва кўпинча рус тилидаги шаклида ўзлаштирилади.

Бу сўзлар, ўзбек тилига келиб киргунча, рус тилида турли ўзгаришларга учрайди:

¹ Б. З. Зокиров, М. М. Набиев, У. Пратов, Ҳ. А. Жамолхонов, Русча-ўзбекча ботаника терминларининг қисқача изоҳли луғати, Тошкент, 1963.

а) баъзи ҳолларда Европа тилларидан кирган сўзлардаги *h* рус тилида батамом йўқолади: *iprodrom* — ипподром, *chumor* — юмор, *omnim* — омоним ва шу кабилар. Агар орфография ва орфоэпияда этимология принципи асос қилиб олинса, бу сўзларни ўзбек тилида *ҳипподром*, *ҳюмор*, *ҳомоним* деб олиш керак бўлур эди;

б) баъзи ҳолларда *h* рус тилида *х* орқали берилади: *huligan* — хулиган, *Bethouien* — Бетховен;

в) баъзи ҳолларда *h* рус тилида *г* орқали берилади: *herbarium* — гербарий, *hektore* — гектар, *harmonie* — гармония ва шу кабилар.

Шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, Европа тилларидан келиб кирган терминларда *G* *Genealogia* — *генеалогия*, *garantie* — *гарантия* (*globus* — *глобус* ва ш. к.) ва *дж* (*gimnast* — *гимнаст* ва ш. к.) ҳам рус тилида *г* орқали берилади. Бинобарин, этимология принципи асос қилиб олинган тақдирда Европа тилларидан келиб кирган барча сўзларда *г* ни *h* билан алмаштириб чиқариш ва бунда *h* ни *г* ва *дж* дан фарқлаш зарур бўлур эди. Бундай ишни фақат филологлар ва мутахассислар бажара олади, чунки *гегемон* сўзининг *ҳегемон*, *гехемон*, *ҳехемон* вариантларидан қайси бири тўғрилигини билавермайди. Демак, ўзбек тилида *г* дан *h* га қайтиш учун махсус луғатлар тузиб, барчани қайтадан ўқитиб чиқиш керак. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, бундай уриниш, албатта, беҳуда уриниш бўлади. Чунки одат бўлиб қолган *гектар*, *гербарий*, *ипподром*, *юмор* ўрнига энди ҳеч ким *ҳектар*, *ҳербарий*, *ҳипподром*, *ҳюмор* деб ўргана олмаса керак.

3) Модомики, имлода ва талаффузда этимология принципини асос қилиб олиб, *г* дан *h* га қайтилар экан, изчилик учун бошқа специфик ҳолларда ҳам ўзбек тили орфографияси қоидаларини қайта кўриб чиқиш зарур бўлиб қолур эди. Дарҳақиқат, Европа тилларидан келиб кирган кўпгина терминларда *z*, *s*, *j*, *u*, *v*, *w* сингари специфик фонемалар ҳам рус тилида турли ўзгаришларга учрайди ва ўзбек тилига рус тилида ўзлашган шаклида киради (қиёс: *auto* — *авто*, *audicuse* — *аудиенция*, *parachute* — *парашют*, *avctieon* — *аукцион*, *watt* — *ватт* ва ш. к.).

4. Шуни ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш керакки, ўзбек тилидаги *ҳ* ва *х* фонемалари Европа тилларидаги *h* фонемасидан сифат жиҳатидан маълум даражада фарқ қилади. Масалан немис тилидаги *h*, артикуляция усулига кўра сирвалувчи бўлиб, акустик жиҳатдан бўғиқроқ ҳисобланади. Ўзбек тилидаги *ҳ* эса фарингал товуш бўлиб, акустик жиҳатдан немис тилидаги *h* га қараганда кучлироқдир. Ўзбек тилидаги *ҳ* бошқа Европа тилларидаги *h* дан ҳам маълум даражада фарқ қилади, албатта.

Хуллас, ҳозирги замон ўзбек тили учун *г* — *h* проблемаси алақачон ҳал қилинган проблемадир. Тил ижтимоий ҳаёт билан бирга ривожланади ва унинг қонуниятларини ижтимоий тараққиёт белгилайди. Социалистик жамиятда миллий тилларнинг тараққиётини белгловчи қонунлардан бири русча — интернационал сўзларни ёзишда ва талаффуз этишда бир хилликка эришиш, яъни минимал тафовутлар принциpidир. Бу принцип аввало илмий терминологияда амалга ошади. Шундай экан, интернационал терминларга *г* дан *h* га қайтишга уринишни асосли деб бўлмайди. Бунга, айниқса, луғатларда йўл қўйилмаслиги керак, чунки луғатлар бизнинг замонамизда адабий тил нормаларини белгиловчи қудратли восита бўлиб қолди.

ЎЗБЕК ДЕМОКРАТИК ЛИРИКАСИНING АИРИМ ЖАНР
ХУСУСИЯТЛАРИ

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё Россияга қўшилгач, мамлакатда капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари вужудга кела бошлади. Капиталистик жамиятга ҳос воқеа ва ҳодисалар адабиётда ҳам ўз аксини топа бошлади. Бу давр шоирлари ана шу воқеа-ҳодисалардан, халқ ҳаётининг у ёки бу томонларидан олган ўз таассуротларини ўзбек классик лирикасининг кўп асрлардан бери мавжуд бўлган ғазал, мухаммас, мусаддас, рубоий каби лирик формаларида янги, ҳаётий деталлар орқали акс эттирдилар. Бу давр шоирлари кишиларнинг ички ҳис-ҳаяжонини, юрак тўлқинларини, армон ва орзуларини ҳар қайси лирик жанр формасида ўзига ҳос янги хусусиятлар билан ифодаладилар. Бундай янги хусусиятни аввало ғазал жанрида кўриш мумкин. Бу давр шоирлари Муқимий, Фурқат, Завқий, Нодим, Комил, Рожий, Аваз ва бошқалар ўзларидан олдин яшаб ижод этган буюк лирикларнинг ижодий традицияларини давом эттириб, айниқса Алишер Навоий традицияларига суяниб, ўз ижодларида ғазал жанрига кенг ўрин берганлар. Кўп асрлик тарихга эга бўлган ғазал жанру XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳам тематик жиҳатдан ривожланиш ва бойишда давом этди, шахсий кечинмалар доирасида қолмади. Бу давр шоирларининг ишқий ғазалда илғор социал ғояларни қўйлашлари алоҳида кўзга ташланади. Масалан, Аваз Ўтарнинг, биринчи қараганда, ишқий бўлиб кўринувчи бир ғазали билан танишайлик,

Қўй, эй пари пайкар, қадам, айлаб карам бош устина,
Қаҳру ғазаб таркин қилиб, чин солмагин қош устина.
Изҳор этиб бедоду кин ойинини бешак манга,
Борсам изидин ул гўзал тош отғуси тош устина.
Хосидлик айлаб бу замон ким берди дер аҳли жаҳон,
Кийса янги хилъат агар қашшоқи қаллош устина,
Гардуни дун зулму ситам озода элга қилғуси,
Жабру жафо ойинини фош айлабон фош устина,
Бўйла муруватсиз замон аҳли эрурким, эй Аваз,
Гар топса фурсат бергуси оғу кўшиб ош устина¹.

Бу мисолда ошиқ-шоир ҳис-туйғулари маълум даражада конкрет тарихий шароит билан боғланган. Ғазалдаги композиция, ғоя, бадий тасвир — ҳаммаси шу образ орқали ёки воситаси билан конкретлашган. Бу ғазал ўзбек классик лирикасида кенг қўлланилган традицион образ — ошиқнинг ёрга қилган илтижолари, унинг ички кечинмаларини, орзу армонларини ифодалаш асосига қурилган. Ғазалнинг бошланишида ошиқ ёридан вафо қилишни — қарам қилишни сўрайди. Лекин бевафо ёр ошиқнинг садоқатли муҳаббати эвазига унга «тош отади». Шоир маъшуқанинг жафокорлигини даврнинг ситамкорлиги билан қиёслайди.

¹ Аваз Ўтар. Танланган асарлар, Тошкент, Ўздавнашр, 1956, 51-бет.

У маъшуқа образи орқали конкрет ижтимоий тузумни фош қилади. Маъшуқа ўз бевафолиги билан ошиқ қалбига тош отса, замон ўз зулму синамини беҳад орттириши билан «озода эл» бошига жабру жафолар ёғдиради. Шоир маъшуқанинг мурувватсизлигидек, замон ҳам мурувватсизки, агар иложини топса, халқ ошига оғу қўшиб беришдан ҳам қайтмайди, деган ғояни илгари суради. Ҳазалдаги ишқий порозиликнинг социал порозилик билан боғланиб ёритилиши Авазнинг бу давр ғазал жанрининг тараққий этишига қўшган янгиллигини кўрсатувчи далилдир.

Бундай янги, ҳаётий ҳақиқатларни ифодаловчи ғазаллар Муқимий, Фурқат, Завқий, Нодим, Комил, Рожий ғазалчилигида ҳам кўплаб учрайди. Бу шоирларнинг ғазаллари халқ дидига мос содда ва юқори бадийликка эга бўлиб, унда фақат ишқий майллар: гўзалнинг тасвир ва таърифи, ошиқ тортаётган турли азоблари ва висол умидларигина эмас, балки адодал ҳаётга нисбатан нафрат туйғулари ва ўша ижтимоий ҳаётга алоқадор бўлган ҳодисалар тасвири ҳам акс этди. Бу эса шу давр ғазал жанрининг муҳим янги хусусиятидир.

Бу даврда мураббаъ жанрида яратилган асарларда ҳам янги хусусиятлар яққол кўзга ташланади.

Ўзбек демократик лирикасида мураббаъ жанри икки йўл билан, биринчидан, халқ оғзаки ижодининг таъсири орқали, иккинчидан, қардош халқлар адабияти таъсирида, хусусан Фузулий ижодининг таъсирида пайдо бўлган. Мураббаъ халқ оғзаки ижоди заминида пайдо бўлганини кўрсатувчи асосий факт Муқимий мураббаларининг халқ оғзаки ижодига яқинлигидир. Муқимий ўз мураббаларида чин муҳаббат эгаси бўлган ошиқнинг нозик ҳис-туйғуларини ҳаққоний тасвирлашга эришди. Муқимий мураббаларининг энг машҳурини «Кўнглим сандадур» шеърида ҳам кўрамиз. Ошиқ гул юзли ёри билан фақат бир мартаба кўришган, кўришгану унга банда бўлган ва танида жони борича унинг ишқини дилда сақлашга қатъий қарор қилган. Ошиқ қаерда бўлмасин, унинг кўнгли севгилисиде. Мураббада Муқимий қарама-қарши руҳий кечинмаларни ошиқ образида мужассамлаштириш орқали самимий муҳаббат, чин вафодорлик ғоясини илгари суришни мақсад қилиб олган. Асарда зўр умид ва ишонч эгаси куйланган. Шоир кишиларни шундай фазилатларга эга бўлган ҳақиқий инсон бўлишга даъват этади. Муқимий мураббасидаги кучли ҳис-туйғу, ички кечинмалар ва ошиқнинг ёрига бўлган умиди ниҳоятда таъсирли ва ҳаяжонли берилган.

Бу даврда мураббаъ жанрида Огаҳий, Комил, Аваз ҳамда Аҳмаджон, Табибий ҳам бир қанча шеърлар яратдилар. Муқимий эса ҳаммаси бўлиб, учта мураббаъ ёзган. Лекин Муқимий мураббаъ жанрини юксак ғоявий-бадний савияга кўтарган.

Ўзбек демократ шоирлари мактуб (ёки нома) жанрида ҳам ўша давр ҳақиқатини тасвирлашга ҳаракат қилдилар. Улар мактуб жанрининг энг яхши хусусиятларини янада ривожлантириб, ундан даврнинг ижтимоий тартибларига ўз муносабатларини билдиришда муваффақиятли равишда фойдаландилар. Муқимий, Фурқат, Завқий, Нодимлар мактуб жанри орқали, биринчидан, ўз шахсий ҳаётларини, кайфиятларини ва ички кечинмаларини ўз дўстларига маълум қилсалар, иккинчидан, ўзлари яшаб турган замондаги ҳаётни, ижтимоий тузум тартибларини ва улар норозиликларини ҳам ифодалядилар. Шундай қилиб, мактуб жанрига онд асарлар ҳам ижтимоий мазмун касб этади. Бундай янги хусусиятлар айниқса Муқимийнинг Кўқондан Тошкентга биринчи марта сафарга келган вақтида (1887—1888 йилларда) дўсти Фурқатга ёзган ғазал формасидаги мактубида яққол кўзга ташланади:

На қилай сизларга йўқ бўлса гулу гулзорман.
Муддао топишмоғу ман толиби дийдорман.

Хар нафас сомиъ бўлинглар токи, эй аҳбоблар,
Айлайин кайфияти аҳволни изҳор ман!

Муқимий Қўқондаги реакцион гуруҳларнинг фитнаси туфайли Тошкентга келишга мажбур бўлган эди². Мактубнинг бошланишидаги бу мисралардан сезиладики, Муқимий Қўқондан Тошкентга келиб, ёшликда бирга ўсган ёр-дўстларидан айрилиб, гурбат қулларини бошидан кечира бошлар экан, ўз дўстларини қўмсайди. У ўз дўстлари Фурқат, Завқийлар билан яна ўз шаҳрида топишмоқ ва улар билан дийдор кўришмоқ мақсадида яшайди. Мактубда баён қилинишича, Муқимий Тошкентга келишидан аввал унинг ҳаёти қандай машаққатли бўлса, у Тошкентга келгандан сўнг ҳам ҳеч ўзгариш бўлмаган. Камбағалчилик, бошига тушган кетма-кет мусибатлар, хотини Санамбиби билан ажрашуви, отаси Мирзахўжанинг ўлими, реакцион гуруҳларнинг фитнаси... бир неча қўнғилсизликлардан қўнгли жороҳатланган Муқимийнинг дардига малҳам бу даврда топилмади:

Дўст бўлдим ҳар кишига, кўрдим андин минг жафо,
Топмадим, дунёни кездим, мунису ғамхорман!
Рўзгоримдур паришон, зоҳиру ботин ҳароб,
Чарх давридин жигар хун, сийнаси афғорман.

Муқимийнинг бу мисралари унинг ихтиёрий гурбатда яшаётган оғир аҳволига сабабчи давр, социал тузум эканига очиқ ишорадир. Шоирнинг «рўзгори паришон», «Зоҳиру ботин ҳароб», «жигари хун», «сийнаси афғор» бўлишига асосий боис «Чарх даври» — фалакнинг айланиши, яъни социал тузум экани бу мактубда очиқдан-очиқ ифодаланган. Натижада бу мактуб ўз моҳияти ва аҳамиятига кўра ўша даврнинг ижтимоий шаронтини ёритувчи бадий асар даражасига кўтарилган.

Кимга дод айлай бориб шум толеимни дастидин,
Кўза синдирган азизу сув келтирган хорман.

Бу мисралар бизга шоир билан социал тузум ўртасидаги зиддиятни, шоирнинг бу тузумдан қаттиқ норозилигини очиб берувчи тарихий фактлар. Бу хил хусусиятлар Завқий, Фурқат, Нодим мактубларида ҳам мавжуддир.

Ўзбек демократ шоирлар Муқимий, Завқий ва бошқалар ҳаёт ҳақиқатларини бадий формада очиб беришнинг янги йўлларини изладилар. Уша даврдаги шаҳар ва қишлоқ ҳаётини кузатар эканлар, ўз таассуротларини янги шеърини форма — саёҳатнома жанри орқали ҳам ифодалادилар. Адабиёт тарихида шоирлар ўз саёҳат хотираларини шеърини йўл билан баён қилган ҳоллар кўп бўлган. Жумладан Комил Хоразмий ҳам Тошкентга қилган саёҳатидан таъсирланиб шеър ёзган. Лекин бу асар ўзининг ёзилиш услуби, бадий хусусиятлари ва гоёси жиҳатидан шахсий мемуар характерига эга. Муқимийнинг «Саёҳатнома»си эса, халқ ҳаётини реалистик равишда очиб берувчи ва халқ ҳаётининг картиналарини ранг-баранг бадий лавҳа ва бўёқларда тасвирлаб берувчи асар бўлиб, шу мавзудаги асарлардан мутлақо фарқ қилади. Зулм ва адолатсизлик ҳукмронлик қилган бу жамиятда ўз олижаноб орзуларига эриша олмаган шоирнинг руҳий ҳолатлари, кайфиятлари асарнинг турли ўринларида экс этган. «Саёҳатнома»даги лирик қаҳрамоннинг турмушдан қаноатланмаслиги, социал тузум ва унинг тартибларидан норозилиги асардаги танқид кучини орттирган. Ҳукмрон табақаларга мансуб кишилар социал тип сифатида ҳам, пасткаш, алдамчи маккор шахслар сифатида ҳам кучли танқид қилинган.

Саёҳат вақтида Муқимийнинг, бир томондан, ижтимоий тузум ва унинг тартибларига, ҳукмрон гуруҳларга нисбатан қаҳру ғазаби ортса,

² Муқимий, Асарлар тўплами, II т, Тошкент, 1950, 102-бет.

иккинчи томондан, жабр-зулмлардан ўзи каби кўнгли шикастланган камбағал халққа нисбатан муҳаббати кучая боради. Шоир меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаётини реалистик тасвирлар экан, бу тасвир катта умумлашма кучга эга бўлади.

Қир пастида шўртанг ариғ,
Бир тўп йигит ўргай тариг.
Тўйсиз, яланғоч, ҳай дариг,
Бечора, оч деҳқон экан,

Бу асардаги халқчиллик хусусиятлари Завқий саёҳатномасида ҳам кўринади.

Умуман, ўзбек демократик лирикасининг ғазал, мураббаъ, мактуб, саёҳатнома жанрларига онд асарлардаги бу каби хусусиятлар XIX асрнинг иккинчи ярмидаги тарихий шароит билан боғлиқ. Ўзбек адабиёти бу даврда гоё эътибори билан ҳам, жанр эътибори билан ҳам ўзгаришларга учраб, бойиб борган ва унинг илғор вакиллари бу соҳада доим пешқадамлик кўрсатган.

В. Мўминова

ШОИР ВОЛА ҲАҚИДА

Вола — ўз даврининг машҳур, бироқ жуда кам ўрганилган шоирларидан. Бунинг асосий сабаби шоир асарларининг ҳалигача топилмагани, ҳаёти ва ижодининг мураккаблигидир. Вола ҳақида адабиётшуносликда қарама-қарши маълумотлар мавжуд. Чунончи, Ҳашматнинг «Тазкира туш-шуаро» асарида у «Амир Насруллонинг маддоҳи»¹ сифатида таърифланади ва шоир ҳақида баъзи бир қимматли фикрлар айтилади. Х. М. Мирзозода «Шамсиддин Шоҳин» номли асарида Шоҳиннинг Волага катта ҳурмат билан қараганини ёзиб², китобининг «изоҳлар» бобида «Вола — шоири лирик ва озодфистри точиқ»³, деб қисқа маълумот беради. Р. Орзибеков «Шавқий Каттақўрғоний»⁴ номли мақоласида уни прогрессив — халқчил адабиёт вакиллари қаторида тилга олиб ўтади.

Ҳўш, Вола ҳақиқатан ҳам, Ҳашмат ёзганидек, Амир Насруллонинг «маддоҳи» миди? Бизнингча, Ҳашмат Воланинг мураккаб шароитда ижод қилганини айтса-да, унга бир ёқлама баҳо беради ва ижодининг муҳим томонларини етарли кўрсатмайди. Замонасининг прогрессив шоирлари эса Воланинг мажбурият остида яратган шеърларини ҳақиқий асарларидан ажратганлар ва шоирнинг ўзига ҳам, меросига ҳам ҳолис юксак баҳо берганлар. Чунончи, Вола асарларига мафтун бўлган Мирий «Қани Вола, қони амири назм...» ёки «Шавқию Вола кетти-ю, Мирию кўҳна боғ» дея, уни алоҳида ҳурмат билан қайта-қайта тилга олади.

Биз Воланинг ҳаёти, адабий мероси ва яшаган даври ҳақида маълумот тўплаш ниятида шоирнинг ватани Янгиқўрғонда⁵ бўлиб, унинг қариндош-уруғлари билан учрашдик; шоирнинг Сўғонч қабристонидagi мозорини зиёрат қилдик; янгиқўрғонлик, каттақўрғонлик ва самарқандлик фозил, мўътабар қариялар билан суҳбатлашдик; машҳур ҳофиз Ҳожи Абдуазизнинг шогирд ва мухлисларидан улкан санъаткор фоят севган ва куйлар басталаган Вола асарларини ёзиб олдик. Давлат фондлари ва айрим шахслар қўлидаги баёз ва девонлардан шоир асар-

¹ Ҳ а ш м а т, Тазкира туш-шуаро, ЎзССР ФА ШИ, қўлёзма, инв. №61, 90-бет.

² Х. М. Мирзозода, Шамсиддин Шоҳин, Сталинобод, 1956, 46-бет.

³ Уша китоб, 239-бет, 33-изоҳ.

⁴ Р. Орзибеков, Шавқий Каттақўрғоний, «Фан ва турмуш» журнали, Тошкент, 1961, 1-сон.

⁵ Янгиқўрғон 1868 йилгача амирликнинг вилояти, ҳозир Самарқанд область Иштихон районининг қишлоқ советидир.

ларини, ғазалларига боғланган мухаммас, мусаддасларни тўпладик.

Янгиқўрғонлик Муҳаммад Насруллоевнинг (1898) бизга берган маълумотига кўра, унинг отаси Мулло Насрулло (1846—1932) шоир Волага ихлосманд бўлиб, узоқ йиллар унинг хизматини қилган ва шу давр ичида шоирнинг ҳаёти билан яқиндан танишган. Отасининг айтишича, Вола туғма кўр бўлса-да, фавқуллода кучли ақл, хотира ва истезод эгаси бўлган. Бинобарин, қисқа муддатда мактабни битириб, янгиқўрғонлик мударрис Мулло Иброҳим қўлида таҳсил кўрган. Мактабда ўқиб юрган чоғларидаёқ шеър айта бошлаган ва «Қуръон» билан бир қаторда, Ҳофиз, Навоий ва бошқа шоирларнинг девонларини ёд билган. Мусиқани ғоят севган, шеърларининг оҳангдор, ёқимли бўлишига интилган ва хушовозлигидан, уларни куйга солиб, маҳорат билан ижро этган.

Шоир ёшлигида моддий томондан қийналиб, анча вақтгача ёлғиз яшайди ва, ниҳоят Неъматулло бой тақдим қилган чўрига уйланиб, ундан тўрт ўғил, тўрт қиз кўради. Вола фарзандларининг ўқимишли, билимдон бўлишлари учун астойдил ғамхўрлик қилган. Шоирнинг катта ўғли Махсумхон ҳамиша отасининг ёнида бўлган ва у ижод қилган асарларни ёзиш, кўчириш билан шуғулланган.

Шоир уч тилда — ўзбек, тожик ва араб тилида лирик, баъзан сатирик асарлар ёзган ва тез орада унинг суҳрати Амир Насруллогача бориб етган. Насрулло шоирга Ҳофиз ғазалларига мухаммас боғлашни буюрган. Мухаммаслар муваффақиятли чиққач, унга каттагина ер инъом қилган ва ўз шаънига шеърлар ёзиб туришни талаб қилган.

Муҳаммад Насруллоев Воланинг амир хизматига илингани ҳақида қуйидаги нақл кенг тарқалганини ҳикоя қилади. Насрулло Ҳофиз ғазалларига мухаммас боғлашни сарой шоирларига буюради, аммо улар бу ишнинг уддасидан чиқолмайдилар. Шунда у бу ишни Ҳозиқнинг маслаҳати билан Волага топширади. «Бажармасанг, бошинг кесилиб, молинг таланади», дейди. Шундан сўнг гўё Вола Шоҳизиндада тунаб, тушида Ҳофиз билан учрашади ва бу ҳақда ундан рухсат олади, ниҳоят, эрталаб мазордан чиқиб кела туриб, «Маро рўзе, ки, эй гардун, аз он маҳ дур афқанди» мухаммасини айтади...⁶

Каттақўрғонлик Салоҳий (1875—1965) бизга Воланинг бадиҳагўй бўлиши устига, ажойиб аскиячи ва хушчақчақ улфат бўлганини ҳикоя қилади. Бу жиҳатдан шоирнинг Хиромий билан қилган ҳазил-мутойбаси мароқлидир⁷.

Воланинг невараси Орифхон Зикриёхон ўғли (1893) шоир девонининг бир нусхаси Октябрь инқилобидан аввал Самарқанд ҳокимининг мирзоси Мирзо Ҳамдамга тақдим қилинганлиги, иккинчиси эса унинг ўз қўлида бўлиб, 1920 йилнинг сентябрида Бухоронинг Жаъфархўжа мадрасасида қолиб кетганлиги ҳақида маълумот беради.

Биз шоир ҳақидаги баъзи бир биографик маълумотларни отасининг қабр тошидан олдик. Тошдаги шажара, тарих ва бошқа ёзувларга кўра, шоир, сайидзода Қози Мириноятулло хўжанинг (вафоти 1241 ҳижрий, 1825/26 мелодий) ўғли бўлиб, лақаби Аъмо (Кўр), номи Эшонхўжа (вафоти 1289 ҳижрий, 1872/73 мелодий), тахаллуси Воладир. («Эшонхочаи аъмо»). Воланинг қабр тошида эса вафот йили («сана 1289»), бир фард, бир парча маснавий ва тошни ясаган устанинг исму фамилиясидан

⁶ 1961 йилнинг 27 августидagi суҳбат дафтаридан.

⁷ Китоблик Хиромий Волани узоқ вақт кўрмагани ва ғоят ҳурмат қилганидан, уни кучоқлаб, юз-кўзларидан ўпиб, йиғлаб, ҳол-аҳвол сўрайди. Шунда шоир ўртоғининг руҳини кўтариш учун: «Кимсан! Овозингдан Хиромийга ўхшайсан, кучоқлаб ўпишларингдан ҳаромийга ўхшайсан!» деган экан. Воланинг Хиромийни сенсирашини унинг 1786—1793 йилларда туғилганидан далолат беради.

бошқа ҳеч қандай маълумот йўқ⁸. Баёзларда учрамайдиган, афтидан, Воланинг васиятига кўра ёзилган нодир парчаларда шоирнинг адолатсиз замондан норозилиги, инсон ҳаётининг нақадар қисқа ва ғамгинлигидан шикоят мотивлари ўз ифодасини топган:

Фард:

Дариго ки, дунё надорад вафо,
Камарбаста дорад зи баҳри чафо.

Маснавий:

Ба ҳасрат аз ин бўстон меравем,
Баҳор омадему хазон меравем,
Ҳамин аст расми сарон чаҳон,
Авойил баҳор асту охир хазон.

Шавқий (1785—1861), Хиромий (1794—тах. 1875), Мирийнинг (1839—1899) замонидаги ва дўсти, халқ ўртасида Эшон Вола номи билан машҳур бўлган уч тилли бу ўзбек шоири, дарҳақиқат, Ҳашмат ёзганидек, хитой-қипчоқлар ватани — «Янгиқўрғонда яшаган» «Кўзи кўр бўлса-да, қалби маънига тўла» бўлган, «соф қалб билан» шоирлар сафига келиб қўшилган; асарлари бадий етуклиги билан «фузало ва уламо» ўртасидагина эмас, «жуҳало», яъни омма ўртасида ҳам «машҳур» бўлган (61,906).

Шоирнинг халқ ўртасидаги, айниқса амирликни ларзага солган хитой-қипчоқ уруғи ўртасидаги обрўйини кўрган Насрулло уни ўз маддоҳига айлантирмоқчи бўлади. Бироқ шоир ўз идеалларидан қайтмайди. Бундан ғазабланган амир шоирни исканжага олади. «Шунинг учун, — деб ёзади Ҳашмат, — унинг завқи ҳам гоҳ бир ҳамён оқча, гоҳ шапалоқ зарби билан аччиқу чучук («талху ширин») бўлган (61,906). Шавқий шум замона дастидан Воланинг ғамга гирифтор бўлиб қолганини ёзади. Шоир ҳаётини яхши билган янгиқўрғонлик ва каттақўрғонлик қариялар амирнинг зулмига чидаёлмаган, қашшоқларча ҳаёт кечирган Воланинг кейинчалик нашабан бўлиб қолганини ҳикоя қиладилар.

Воланинг ўзбек ва тожик тилларида тузган ҳар икки девони ҳалигача топишган эмас. Шундай бўлса-да, унинг хилма-хил баёзларда учрайдиган шеърларига қараб, ижоди ҳақида баъзи бир дастлабки мулоҳазаларни айтиш мумкин.

Воланинг мавжуд баёзларга кирган кўпчилик шеърлари салафларига, айниқса Навоий ва Ҳофизга боғланган мухаммаслардир. Қарияларнинг ҳикоялари ва Воланинг мероси шундан далолат берадики, шоир амирнинг тазйиқига дуч келгач, унинг амрига кўра, асосан мухаммаслар ёзиш билан банд бўлган, бошқа жанрларга кам мурожаат қилган, аммо, шунга қарамай, мухаммас жанрининг имкониятларидан маҳорат билан фойдаланиб, бадий етук асарлар яратган.

Вола мухаммасларининг характерли хусусияти шундаки, шоир прогрессив салафлари ижодидан ўзи яшаган давр руҳига яқин ғазаллар танлайди; ишқий байтларни социал-сиёсий мазмун билан бойитиб, уларни оригинал асарлар даражасига кўтаради. Чунончи, Навоийнинг «соч» радифли ғазалига боғланган мухаммасни олиб қарайлик. М. Насруллоевнинг айтишича, Амир Насрулло Янгиқўрғонда яшовчи хитой-қипчоқ уруғларининг ҳақли талаб ва узоқ давом этган курашлари учун ўч олмақчи бўлади. Уч йил устма-уст 30—40 минг қўшин билан келиб, Амир

⁸ Қабрининг Воланики эканлигини мазорларнинг ёнма-ён туриши, ташқи салобати, шеърин парчалар услуби, вафот таърихи ва невараларининг шаходатидан билиш мумкин.

теппага қўнади ва халқни талайди, экинларни отларга егизиб, пайхон қилади; қаршилиқ кўрсатганларни ўлдиради; бир неча йилгача туз юборишни ман қилади. Натижада одамлар очлик ва тузсизликдан шишиб ўла бошлайдилар. Машаққатли кунларни халқ билан бирга кечирган шоир амирни «муҳтож»ларга ёрдам беришга чақиради:

Хар неча қилсанг карам, муҳтождин тутма дариг,
Лутф мустағнига қилмоқ суди йўқ, билгил аниг;
Бир гияҳдекменки, ёмғур кўрмаган, ранги сариғ,
Ташнаға бер файз, эй абри карамким, не асиг,
Гарчи сув юз қатла дарёдин олиб, дарёға соч⁹?

Шоир ўзини ана шу ёрдамга «муҳтож»ларнинг бири деб билади ва «ёмғур кўрмаган, ранги сариғ» гиёҳ орқали бутун менҳаткаш халқ аҳволини ҳаққоний тасвирлайди. Кичик бир детал орқали ёрқин ва оригинал манзара яратиб, катта ҳаётий мазмунни ифодалайди. Вола шеърининг оригиналлиги образларнинг индивидуал тасвир ва талқинида ҳам яққол кўринади. Чунончи, Навоийнинг ошиқи, ёри сайргоҳга келмасдан аввал, булутдан қатралар, кўкдан дурлар, шамолдан гуллар сочишни сўрайди. Навоийда булут, кўк, шамол сингари реал маънога эга. Волада эса «абри карам» мажозий, яъни саховатли ҳукмдорни билдиради. Шунингдек, Навоийда лирик қаҳрамон — ошиқ, Волада эса очлик ва қашшоқликка маҳкум этилган заҳматкаш инсондир.

Вола мухаммасларининг иккинчи муҳим хусусияти сўз-ибораларининг содда, раво ва оҳангдорлигидир. Шоирнинг бу соҳадаги муваффақиятини Ҳофизнинг машҳур «Саҳар бо бод...» ғазалига боғлаган мухаммасининг матлаъ ва мақтаи тимсолида яққол кўриш мумкин.

Матлаъ:

Маро рўзе, ки, эй гардун, аз он маҳ дур афкандӣ,
Надидам з-он сабаб ҳаргиз ба олам рӯи хурсандӣ,
Шабе ногаҳ дар он ҳолат бу уммеди барумандӣ,
Саҳар бо бод мегуфтам ҳадиси орзумандӣ,
Хитоб омад, ки восил¹⁰ шав ба алтофи худовандӣ.

Мақтаъ:

Бувад ин Вола камтар аз сағони орифон ҳарчанд,
Ба амри шаҳ ба рӯҳи Хоҷа шуд, лекин тавачҷуманд,
Чи мумкин варна дар абёти у ҳарфе кунад пайванд,
Ба шеъри Ҳофиз Шероз механданду¹¹ мерақсанд
Сияҳчашмони кашмирию туркони самарқандӣ¹²

(1380, 74 б)

Вола биринчи мисрада лирик қаҳрамоннинг ёридан ажралгани ҳақида фикр юритади. Аммо шоирнинг бу тарздаги мухаммасларида қаҳрамонни куйдираётган соҳибжамол реал маъшуқа эмас. Чунки биринчи мисрадаги ой фироқи кейинги («шу сабабли оламда ҳаргиз хурсандлик юзини кўрмадим» ва «Бир кеча ўша ҳолатда фаровон яшаш орзуси билан») мисраларида социал маъно касб этади. Қаҳрамон ойдан ажралиб, қоронғу тунда яшайди, бинобарин, оламда ҳеч шодлик юзини кўрмайди, аммо у умидсизликка ҳам тушмайди. Шу тарзда, ой орқали мажозан ёруғ, бахтли истиқбол, тун орқали қоронғу, ғамгин ҳаётга ишора қилинади. Воланинг кунни тунга, фаровонликни қашшоқликка, хурсандликни ғамгинликка қарама-қарши қўйиши, поэтик фикрларнинг из-

⁹ М и р и й, баёз ЎзССР ФА ШИ, қўлёзма, инв. № 1380, 75-бет.

¹⁰ Бомбай (1299 ҳ.), Шероз (1314 ҳ.) нусхаларида: «восиқ».

¹¹ Мазкур нусхаларда: «мўғўянд».

¹² Бошқа бир баёзда шеърга «Мухаммаси Волаи аъмо бар ғазали Хоҷа бафарму даи амира марҳум» («Аъмо Воланинг марҳум амир ами билан Ҳофиз ғазалига боғлаган мухаммаси) деб сарлавҳа қўйилган (Баёз, СамДУ кутубхонаси қўлёзма, инв. № 391954, 728-бет). Шунга кўра, Эшон Вола қаламига мансублиги шак-шубҳасиз бўлган бу мухаммасни фарғоналик Воланики дейиш мутлақо тўғри эмас. Баъзилар эса «Вола»ни турдош от деб, унинг айрим тахминларини ҳам бошқаларга нисбат берадилар.

чил ривожни ва содда баёни катта ғоявий мазмунни ёрқин ва ҳаққоний ифодалаш имконини берган. Қаҳрамонларнинг ўз орзуларини қарама-қарши шароитларда, бирининг қоронғу тун, иккинчисининг ёруғ саҳарда изҳор қилишида Воланинг мавзуга индивидуал муносабатда бўлгани, ўзига хос манерада иш кўргани яққол кўринади. Хуллас, Вола масалани ўз даври талаблари асосида янгича қўяди ва Ҳофизнинг риндона фикрларини замонавий руҳда талқин этишга, кескинлашайтган зиддиятларни контрастлар орқали аниқроқ ифодалашга, кечирмаларни маъхум хаёллар олаmidан реал ҳаётга яқинлаштиришга, уларни оригинал бўёқларда, ўзига хос соддалик, раволик ва изчилликда акс эттиришга интилади.

Санъаткор илм аҳлининг, камбағаллар сингари муҳтожликда, жочил, инсофсиз амалдорларнинг эса ҳурмат-иқром билан айшу ишратда яшайтганидан изтироб чекади. У бу ҳақда «Лутфи чарх аз аҳли дониш бо сафиҳ афзунтар аст» («Чархнинг лутфи илм аҳлидан кўра нодонларга кўпроқдир») қитъасида:

Илму донишро набошад қадр андар рўзгор,
Рутбааш бартар бувад он кас ки чоҳаш бартар аст.
(61,91)

Яъни:

Бу замонда илму маърифатнинг қадрини йўқ,
Кимнинг мансаби баландроқ бўлса ўшанинг мартабаси юксакроқ!—
деб ёзади.

Амир Янгиқўрғонга туз юбориш эмас, сув беришни ҳам ман қилади. Бу аҳволдан изтиробга тушган шоир ёрдам сўраб, Каттақўрғон амалдорларига мурожаат қилади¹³. Шоирнинг арзи ҳолида фақат Воланинг фожиали ҳаёти эмас, балки дарё бўйида яшаб сувсиз қолган, очлик ва қашшоқликка маҳкум этилган жафокаш халқнинг аянч аҳволи, дарду ҳасрат, орзу-армонлари ҳам ўз ифодасини топган:

... Аз дуои он чу оличоҳ моро теги табъ
Аз Қиличобод чоритар зи оби чавҳар аст.
Арзи ин бечорагонро бишнаванд акнун равост,
Бас шумоёнро қабои бахту давлат дар бар аст.
Дар диёри мост чун анқо мурувват нопадид,
Шоҳири қавлам ҳамин доғию зору музтар аст...
Аз вазифа дур, аз маъзах чудо афтодаам,
Холи ман ҳар рўз аз рўзи дигар бадтар аст...
Нестам як лаҳза форив аз ҳучуми эҳтиёч,
Бар сарам ҳар рўз гўё шўри субҳи маҳшар аст...
Воларо имрўз агар дони ди рўи эҳтиёч
Хўшан гандум ба чашмар беҳ зи хирвори зар аст.
(391954, 99—101)

Мазмуни:

У юқори мартабалининг дуосидан тобъимизнинг тиги Қиличободдан тезроқ чопувчи жавҳар сувидир¹⁴. Энди бу бечораларнинг арзини эшитсалар бўлади, Чунки сизларнинг устларингизда бахту давлат кийими бор. Бизнинг юртимизда мурувват анқодек ҳеч кўринмайди, Шунга шохидманки, бу ердагилар қақраб зору ночор яшайди Маошдан узоқ-у, амалдан жудо бўлганман, Менинг аҳволим кундан-кун бадтарроқ бўлмоқда... Муҳтожлик ҳужумидан бир нафас ҳам ҳаловатим йўқ, Бошимда ҳар куни гўё қисмат тонгининг ғавғоси бор... Воланинг бугунги аҳволини билсанг, муҳтожлигидан Бир бошоқ буғдой унга бир уюм олтиндан яхшидир.

¹³ Шеърга «Ғазали Вола ки илтимос кардан аз қиблагоҳи ман барои оби чўи ҳўчагон» (391954, 99; Воланинг қиблагоҳидан хўжалар ариғи учун сув сўраб ёзган ғазали) деб сарлавҳа қўйилган.

¹⁴ Бу мисрада шоир Қиличобод ариғида сув қуриб қолаётганига ишора қилмоқда.

Туғма кўр шоир муҳтожликда яшаса ҳам, аённинг миннатлик-заҳарлик инъомидан беминнат қора нонни афзал билди ва «Дастгир инчо ба чуз ҳақ кист, то миннат кашем» (бу ерда бизга худодан бошқа ким ёрдам қўлин чўзадики, унинг миннатини чексак) дея истеҳзо қилди ва беминнат ҳалол меҳнатни улуғлади.

Хуллас, Вола ўз давридаги адолатсизлик, жабру зулмни кўриб, амирни муҳтожларга меҳру шафқат қилишга чақирди; илму дониш аҳлининг хорлиги, жоҳу сарват эгаларининг маишат ва разолатидан изтироб чекди амир тазйиқига учраб, социал масалаларни кенг ёритолмаган бўлса-да, имкониятлар доирасида жабрдидаларнинг орзу-армонларини куйлади; асарларининг сермазмун, содда, равон ва оҳангдорлиги билан лирика тараққиётига ўз ҳиссасини қўшди ва фақат Шавқий, Мирий каби замондошлари эмас, балки Шоҳи, Ноқис, Гулшаний каби кейинги шоирлар ижодига ҳам таъсир қилди. Натижада фан-санъат аҳли орасида ҳам, кенг меҳнаткаш омма ўртасида ҳам машҳур бўлди, асарлари куйга солиниб, хонанда ва созандалар томонидан куйланди ва ҳозиргача завқ-шавқ билан ижро қилиб келинмоқда.

Муҳаммаджон Маҳмудов

РОЖИЙ МАРҒИЛОНИЙ

Шоирнинг номи Тоҳир бўлиб, Хўжажонхўжа Рожий унинг адабий таҳаллусидир. У 1834 йилда Марғилонда сувоқчи оиласида дунёга келди. Шоирнинг отаси Низомиддин яхшигина савод эгаси бўлиб, адабиётни жуда севарди ва ўғли Тоҳирнинг ҳам саводхон бўлишини истарди. Лекин Низомиддин ака эллик ёшларида вафот этади. Ёшлигидан етим қолган Тоҳир Марғилоннинг Аввал қишлоғида яшовчи амакиси Мунаввархон қўлида тарбияланади. У дастлабки маълумотини шу қишлоқдаги мактаблардан бирида олади. Ёш Тоҳирнинг қобилиятини, ўқишга бўлган интилишини кўрган амакиси кейinchалик уни Қўқондаги «Мадрасаи олий» га ўқишга юборади.

Мадрасада Рожий турли фанлар бўйича пухта билим олади, араб, форс тилларини мукамал ўрганайди. Шоирнинг бу тилларни билиши ўтмишда яратилган қимматбаҳо адабий-маданий мерос билан яқиндан танишувига имкон яратиб берди.

Пухта билимга эга бўлган Тоҳир ўз қишлоғига қайтиб келади. У, жуда хушхат, яхши савод эгаси бўлганлиги учун қозихонада хат ишларини олиб борувчи мирзалик ишига тайинланади. Рожий ўттиз тўрт ёшигача шу иш билан шуғулланиб, ўттиз беш ёшдан қозилик лавозимида ишлайди. Айни чоқда у ижодий ишлар билан ҳам қизғин шуғулланиб, бир қанча асарлар ёзади.

Рожий 1918 йили 25 мартда Марғилонда вафот этади.

Қидириш ишларимиз натижасида шоирнинг илм аҳлига ҳали маълум бўлмаган бир қўлёзма баёзини¹, катта ҳажмли бир мусаввадасини² ҳамда бир қўлёзма-девонини³ топишга муяссар бўлдик. Ҳозир биз шоирнинг ўн минг мисрадан ортиқ адабий асарларига эгамиз.

Рожий ижодида ғазал, мухаммас, маснавий, муаммо, рубоий, тарих, сатира ва юморлар асосий ўринни эгаллайди.

¹ Ушбу қўлёзма баёз андижонлик Эшон ака Саҳобиддиновнинг шахсий кутубхонасида сақланиб келинган.

² Шоирнинг қўлёзма мусаввадаси Рожийнинг набираси Валихон ака Мақсумовнинг шахсий кутубхонасида сақланган.

³ Рожийнинг бу қўлёзма девони ўшлик Шарафуддин ака Салоҳиддиновнинг шахсий кутубхонасида сақланиб келинган.

Классик шоирлар ижодида бўлгани каби, Рожий адабий меросининг асосий қисмини лирика ташкил қилади.

Рожий лирикаси тематик эътибори билан пок инсоний севгини, олижаноб фазилатни улуғлаш, зулм-адалатсизлик, феодал ахлоқни қоралашга қаратилган. Кўпчилик асарларининг ғоявий-бадний хислати, мавзу доираси — эзилган омманинг жаҳолат, бидъат ва диний афсоналар билан заҳарланган қалбини маърифат нури билан равшанлантиришга интилиш, ҳуқуқсизлик, инсон иззат-нафси, ор-номуси, шарафининг ҳақоратланишига қарши эътирозини юзага чиқаришга бўйсундирилгандир. Рожий лирикасининг кучи, таъсирчанлиги унинг мавжуд тузумдаги иллатларни дадил фош этишида кўринади:

Найлайин муҳаббатнинг шаҳнаси қўлим боғлаб,
Ишқни таноби-ла кездурурсан биёбонлар.
Кўрмаган жафоларни кўрсатурсан, эй афлок,
Юргузуб бошим узра бир тўққиз тегирмонлар.

Шоир ўз лирикасида ёр жабри жафоларидан норози бўлибгина қолмай, давр ва замонадан шикоят ҳам қилади, ижтимоий тенгсизликни кўрсатиб, унга ўз муносабатини ҳам билдиришга интилади.

Золим фалок кўҳна эрур пушти ҳам,
Пешаси атфолига қилмоқ ситам.
... Зулм карам аҳлига ҳаддин зиёд,
Қимга қилай арз, қилай кимга дод?
... Топсам эди даст мани дардноқ,
Айлар эдим субҳ яқосини чок!⁴

Қуйидаги шеърий парчада шоирнинг ижтимоий ҳодисаларга нисбатан танқидий муносабати янада яққолроқ ёритилган:

Айтинг сўзимни фарзоналарга
Таън этмасунлар девонларга.

Ошти хуморим, майтона пири,
Муҳтож ўлубман паймоналарга
Шоҳларни қасри вайрона бўлгон,
Қилманг таманно кошоналорга.
Тўхми риёдур илгида тасбиҳ,
Фахр этма, Рожий, бу доналарга⁵.

Инсонни, унинг қадр-қимматини таҳқирлаш ҳоким бўлган феодализм даврида бундай мисраларни яратиш шоирнинг дадиллигини кўрсатади. Рожий ўз даврининг илғор фарзанди сифатида замонасидан шикоят қилади, уни қоралайди, ижтимоий тенгсизликнинг айрим кўрinishларини қуйидагича ифодалайди:

Баъзисидур давлат ила вақти чоғ,
Баъзисидур кулфат ила бедумоғ.
Ҳасрат ила баъзи бошин қашлаган,
Қарзи келиб доманини ушлаган.

Шоир ижодида унинг саксон беш байтлик маснавийси алоҳида ўрин эгаллайди. У бу маснавийсида халқ ҳаётини имкон борича тўлиқ тасвирлашга интилган:

Баъзи кийиб қат-бақату нав-банав,
Раҳши ани боди каби тезрав.
Бирни тўни пирохани юз ямок,
От уваси анга фалақдин йироқ.
Бошидадур баъзисини юз таёқ,
Оташи ғам бирла дили доғ-доғ.

⁴ «Баъзи Рожий», 50-бет.

⁵ «Девони Рожий», 1-бет.

Баъзисини йўқ тўъмасига нони жав,
Бирин тўни ҳинди қўлида гаров.

Ўзи қози бўлишига қарамай, ўткир ҳажвлари билан бойлар, эллик-бошилар, руҳонийлар, қозиларнинг кирдикорларини фош этади, улар устидан кулади. Бу ўринда марғилонлик Мулла Исҳоқ қозига қарата ёзган ҳажвий шеъри характерлидир:

Қози Исҳоқ эрди сахро говидин,
Ирғиб ўтган ҳар балонинг говидан.
Кўрди элликбошилар қассобини.
Қочди ҳуркиб ўтлаган яйловидин.

Демак, Мулла Исҳоқ Марғилонда пора эвазига бир неча йил қозилик қилган. Навбатдаги сайловлардан бирида кўп пул сарфласада негандир қозиликка сайланмай, аламга чидай олмай, қочиб кетган.

Яна бир бошқа сатирик шеърларида очкўз, разил, амални бойлик тўплаш воситасига айлантириб олган қозиларни Олтиариқ қозиси образи орқали усталик билан фош этади.

Эҳтиёт бўлгил укам сайлов келур,
Топганинг сочгали бир дов келур.
Олтиариқ маҳкамида бўлсанг тирик,
Жон бериб, жон олгали бир ёв келур.

Шоирнинг «Сайлов» шеъри ҳам шу мавзуга бағишлангандир:

Йўл билиб юр, қози эл сайлови бор,
Йўлда элликбошиларнинг гови бор.
Овчилар қўймаё амал сайловида,
Қайси ерда кўрса парбёх гови бор.
Туфлаб отмоққа қози сайловида,
Яхши мерганларга тўнғиз ови бор.
Пул билан ўтсанг қазо сарҳаддига,
Пулсирот остида ўтлинг зови бор⁶...

Рожийдан кейин яшаб ижод этган кўпгина қаламкашлар мазкур шеърга муҳаммас боғлаганлар. Улардан бири марғилонлик шоир Муфаззал Шоумаровдир.

Рожий ўша пайтдаги энг актуал-воқеага — Дукчи Эшонга бағишлаб ёзган шеърида ҳам, Дукчи Эшоннинг қабиҳ, алдамчи, фитначи эканлигини рўй-рост кўрсата билган. Эшоннинг авлод-аждодлари устида тўхталиб, булар орқали Мингтепага ўрнашиб олган фитначиларнинг ярамас башарасини ҳаққоний кўрсатишга муяссар бўлган:

Мингтепа Марғилон узидан,
Чиқти Муҳаммад Али Ҳалифаи жин.
Отаси йикчи асли Шўғнондин,
Энаси эмчи катта бўлгондин.

Неча муддат уйда йиғ қилди,
Гоҳ сумак қилди, гоҳ бешик қилди.
Ташлади йиғ сотурни кампирга,
Борди эшон бўлурга бир пирга⁷.

Муҳаммад Али Ҳалифа макр-ҳийла билан халқни алдаб юради. Охири унинг сири очилиб, шарманда бўлади. Шоир Эшон тўдасини юмористик услубда реалистик мисралар билан ифодалайди.

Рожийнинг «Ҳажви йиғчи эшон» сатираси ҳам мазкур ҳодисага бағишланган.

Бу сатирада эшоннинг найранглари, уюштирган фитналари зарарли эканлиги фош этилган.

⁶ «Девони Рожий», 101—104-бетлар.

⁷ «Девони Рожий», 101—104-бетлар.

Рожий ижодининг ўзига хос томонларидан бири шундаки, у замонасидаги айрим ярамас шахсларга нисбатан ўз муносабатини таъсирчан, кулгили формада ҳозиржавоблик билан билдира олган. Шоир айниқса Ҳожи Муҳўйини ёқтирмас, унга нисбатан нафрати зўр эди. Бу ўринда қизиқ бир фактни келтириш ўринлидир. Рожий атайин ҳали тирик бўлган Муҳўйига уни ўлди деб тарих — муаммо ёзади:

Ҳарза кардид дар жаҳон Муҳўйи,
Малақулмавт омад, уро бурд.
Баҳри тарих фавти гуфтам,
Шоири ҳарза кард Муҳўйи мурд...

Маъзунни: Жаҳонни беҳуда кезиб, саёқ юрган Муҳўйининг Азроил келиб жонини олиб кетди. Шунинг учун «саёқ юрган» деб тарих ёздим.

Бу марсия Муҳўйининг қўлига бориб етади. Уни ўқиб жони халқумига келган Муҳўйин «Ўлмаган одамни деб, марсия ёзишга сени ким мажбур қилди?»⁸ деб, Рожийни сансираб, сўкиб хат ёзиб юборади. Рожий хатни олгач, шундай жавоб ёзиб юборади:

«Сизни ўлмайдми деб ким айтди? Ҳазратнинг мадрасаларини сизга хати васиқа қилиб берган бўлсалар ҳам, бир кунни ўласиз. Шунинг назарда тутиб, қўлиб бўшлигида феъли асворингизни ва қандай инсон эканлигингизни тасвирлаб марсия ёзган эдим. Ўлмасдан туриб, марсияда дарж этилган ўз кирдикорларингизни ўқиганингиз яхши бўпти (Ўлганингиздан кейин яна ҳам кенгроқ марсия ёзишга қарздорман) ...»⁹

Марсия ёзиш ҳамма шоирларга хос бўлса-да, Рожийгача марсияни ҳажв қилиб ҳеч ким ёзмаган. Шундан ҳам кўринадики, шоир жуда ҳозиржавоб, дадил эди, асарларининг тили эса жуда аччиқ бўлган.

Шундай қилиб, Рожий ўз шеърларида афгор омманинг оғир аҳволини куйлади, золимларга, эксплуатацияга норозилик билдирди. Уткир ҳажвларида амалдорлар, судхўрлар, бойлар, қозилар, дин аҳлларини аёвсиз фош этди.

Шоир Рожий меросини тўплаш, ўрганиш, асарларини кенг жамоатчиликка етказиш адабиётшунослигимиз олдидаги масъулиятли вазифалардан бири ҳисобланади.

Феруза Аҳмаджонова

ШЕЪР ВА ШЕЪРХОНЛИК

Шоир бир мисра шеър ёзса, унинг юрагидан бир қатра қон камаяди, дейдилар. Дарвоқе, классик адибларимиз сўзнинг маъноли ва гўзал бўлиши учун бутун кучларини, бутун ҳаётларини сарф этганлар. Форс шоири Ҳақими Санойи сўнги нафасида ҳам шу байтни такрорлаган экан:

Боз гаштам з-ончи гўфтам онки нест,
Дар сухан маънию дар маъни сухан.

Таржимаси:

Тавба қилдим ул сўзимдан ким, агар
Сўзда маъни бўлмаса, маънида сўз.

Сўзнинг гўзал маъноли бўлиши унинг гўзал ва тўғри талаффуз этилишини ҳам талаб этади. Ҳолбуки классик адибларимизнинг ғазалларини куйга солиб айтувчи ҳофизларимиз бу ғазаллардаги гўзал сўзларни баъзан шундай талаффуз этадиларки, улар ифодаляётган маънодан

⁸ «Девони Рожий», 83-бет.

⁹ «Девони Рожий», 84-бет. Собир Абдулланинг «Мавлоно Муқимий» китобида ҳам ўқиш мумкин

асар ҳам қолмайди. Шинаванда шеър мазмуни ва музика оҳангига бутун борлиғи билан маҳви лол бўлиб турган бир пайтда, ҳофиз ғазалда бир сўзни ғалат ўқиса, эшитувчининг кўксига бир наштар санчиладики, ихтиёрсиз кўлни силтаб, тиззасига уради. Ҳатто бутун кайфи бузилиб, ўрнидан туриб кетади. Қайтиб эшитгиси ҳам келмайди. Шундай ғалат ўқилишлардан баъзиларини кўрсатиб ўтамиз:

Навий ғазалида: «Туш — тушидан тишлабон парканд — парканд айлангиз; мисраидаги «туш-туш» сўзи «тўш-тўш» деб ўқилади.

Бобир ғазалида: «Чоҳи зақан зиндонидур» мисраидаги «зақан» сўзи «закан» ўқилади.

Огаҳий ғазалида: «Бошимга ёққан ғам тошин» мисраидаги «ғам тошин» сўзи «ғам тоши» деб хато ўқилади.

Комил Хоразмий ғазалидаги:

Эрур кўзимга гул — ўт, сарф — ўқ чаман ичра
Нединки қадду юзингдур менинг гулистоним,

деган байтини бузиб:

Эрур кўзимга гул — ўт, сарф рух чаман ичра
Қадинг ниҳолига андин бўлур гулистоним,

деб ўқийдилар.

Юсуф Сарёмий байтида:

«Юзингни равзада насрин хаёл айласа кам»

мисраидаги «кам» сўзини «ким» ўқийдилар ва ҳ.к. Мунис, Фузулий, Муқимий, Фурқат, Нодира ва бошқа шоирларнинг ғазалларидан айтиладиган ашулаларда ҳам шу хилдаги бузиб ўқилишлар тез-тез эшитилади. Бу хатолар зоҳиран, кўринишда арзимагандек бўлиб туюлса ҳам, лекин байт маъносига эътибор берилса, жиддий хатодан бошқа нарса эмас.

Огаҳийнинг

«Бошимга ёққан ғам тошин мингдан бирича бўлмағай,
Гардун агар минг бесутун ёғдурса Фарҳод устина»

деган байтини таҳлил қилиб кўрайлик. Бу байтнинг шоир назарда тутган маъноси шундай: Агар фалак Фарҳоднинг бошига минг бесутун тоғини ёғдурса, менинг бошимга ёққан ғам тошининг мингдан бирича ҳам бўлмайди, деб ўзининг бошига ёққан ғам тошининг кўплигини ифтоқ (муболаға) санъатида «ғулу» номли энг юқори лоф билан ифода қилган. Агар «ғам тошин» бўлмай, «ғам тоши» бўлса, бу маънонинг тескариси бўлиб, шоирнинг бошига ёққан ғам тоши Фарҳодникидан озлиги тушунилади. Шуниси таажжубки, бу сўз баъзи эски қўлёзмаларда ҳам шундай хато ёзилган.

Юсуф Сарёмий байтидаги хатони ҳам мулоҳаза қилиб кўрайлик: Шоир:

Юзингни равзада насрин хаёл айласа кам,
Латофатингни Ирам боғида пари деса оз, —

деб севгили юзининг гўзаллигини гулдан ортиқ, латиф ва нозиликлигини паридан зиёда деб таъриф қилади. Ғазалда қофия учун келтирилган сўз «оз» бўлгани учун, биринчи мисрада бу сўзга маънодош бўлган «кам» сўзини келтириб, икки мисрани ғоят мустаҳкам муносабат боғлайди. Энди сиз, шоир айтган «кам» сўзининг ўрнига «ким» сўзини қўйиб, байт маъносини ўйлаб кўринг.

Шунингдек, шеърда изофа ва боғловчи ўринларини алмаштириш ҳам жиддий хатолар сирасига киради. Масалан, Ҳабибийнинг «Еттилар мақсадга ёру ошино меҳнат билан», деган мисраида «ёру ошино» деб ўқилиши лозим бўлган жумлада боғловчи «у» ни «и» деб, изофа ўрнида «ёри ошно» деб ўқийдилар. Ашулачиларимизда шу хил хатолар айниқса кўп учрайди. Яна шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, бирор ҳофиз

бундан тўрт-беш аср илгари ўтган композиторларимизнинг қора чироқда ўтириб, кўп диққат билан ихтиро қилган куйларини бирор ғазалга боғлар эканлар, ғазалнинг равон, мазмундор ва таъсирчанлигини назарда тутишлари керак. Акс ҳолда унга боғланган куй, овоз ва сарф бўлган меҳнат ҳайф ва исрофдир. Бунда мазмуни юзаки, чалкаш, бемаза ғазалларга куй боғлаш, хусусан классик мақомлар куйида айтиш тўғри эмас. Буни ҳофизларимиз яхши билишлари зарур. Шундай ғазаллардан бири: «Кел э, маҳбуби матлубим, сени ёшинг ҳазор ўлсин», деб бошланиб, охирига Навоий таҳаллуси келтирилган ғазалдир. Бу ғазалга энг яхши ҳофизларимиздан Орифхон Хатамов, Ҳакимжон Файзиев, Расулқори Мамадалиев, Таваккал Қодировлар «Хоразм насруллоси»ни боғлаб айтадилар. Афсус, афсус, ҳайф куй, ҳайф овоз, ҳайф музика! Бу ғазални Алишер Навоий қаламига нисбат бериш мутлақо нотўғридир. Бунда на бадийлик ва на санъат, ҳатто шеър биносининг устуни бўлган маъно ҳам йўқ. Бу ғазалнинг бошидаги:

Кел э маҳбуби матлубим, сени ёшинг ҳазор ўлсин,
Ниқоб очгин кўрай юзинг, жамолинг барқарор ўлсин,

деган матлаини ҳисобга олмаганда, бошдан оёқ, Навоий тили билан айтганда, «номарбуд ҳазаён».

Лафзлари бемаза, таркиби суст,
Носара маънию адо нодуруст.

деб қаттиқ танқид қилган шеърлар мана шундай ғазаллардир. Фикри-мизча, бу шеър бирор нодон котиб томонидан тўқилиб, Навоий ғазалларига аралаштириб юборилган.

Алишер Навоий бутун ҳаётини сўз санъатига бахш этган, сўз майдо-нида Низомий, Хисравлар панжасига панжа солиб шуҳрат қозонган. Шундай улуғ шоиримизга бундай бемаъни, бемаза адиблар сатридан чиқариб ташланган сўзлардан тузилган сафсатанинг грампластинкаларга ёзилиши, радио ходимлари томонидан «сўз Навоийники» деб эълон қилиниши катта тушунмовчилик, зўр хато бўлган. Хусусан, хушхон ҳофизларимиз томонидан «Ба туркий сўзласам путинг Навоий беқарор ўлсин» деб жаҳонга жар солиниши Алишер Навоий ҳақиқага ҳақорат эмасми? Сўз-маъно деб нафсоний лаззатлардан кечган улуғ сиймони бир гўзалнинг оёғига беқарор бўлсин дейиш зўр тухмат эмасми? Бу хатолар, албатта, тушунмовчилик орқасида юз бергандир. Бу хатоларни ўз вақтида огоҳлантирмаганлигимиз эса, биз адабиётшунос олимларнинг камчилигимиздир.

Анисий

ДРАМАТИК АСАРДА МОНОЛОГ

Монолог драматик асарда ғояни таъсирли очишда, персонажларнинг ички дунёсини, характерини, уларнинг индивидуал томонларини чуқурроқ ёритишда муҳим ўрин тутеди. Монолог саҳна асарида ҳамма вақт драматик ҳаракат ва характер мантиқи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, айниқса, ички ҳаракатни чуқурлаштириш дамларида алоҳида эстетик моҳият касб этади:

Асар қаҳрамони монологни барча кўринишларда айтавермайди. У монологга зарурият туғилсагина мурожаат қилади. Персонажларнинг кескин кураши қаҳрамонни шундай вазиятга соладики, у ўз қалби билан сўзлашиб, бўлиб ўтган воқеаларга муносабатини, келажақда қандай позиция тутишликни монолог воситасида ифода этади. Бун-

дай пайтда қаҳрамон китобхон-томошабинга ёки ўзига мурожаат этади, ҳозирги ҳолатдаги қалтис вазиятни бартараф этиш йўллари ахтаради, аини замонда характернинг, ички дунёсининг маълум қирраларини ёритади.

Кўпчилик ҳолларда қаҳрамон монологи асарнинг бурилиш дақиқаларида, конфликтнинг кульминация моментларида ишлатилади ва асарда драматизмни таъминлашда ўзига хос аҳамият касб этади.

Драматик асарлар баъзан қаҳрамоннинг монологи билан бошланади. Буинда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар тарихи, боиси ёки чигаллиги монолог мазмунидан тасаввуримизда яққол гавдаланади. Аини чоғда шу монологдан сўнг саҳнага персонажлардан бирининг кириб келиши учун замин яратилади. Айрим монологларнинг эса асар ўрталарида келиши ёки пьеса монолог билан якунланиши ҳам мумкин.

Ички монолог гоёт таъсирли бўлади. Қаҳрамоннинг ички дунёсида, психологиясида содир бўлаётган кураш — кечинманинг нозик қирраларини китобхон-томошабин чуқур ҳис этади. Саҳна асари талаби ва драматизм моҳияти кейин айтиладиган монологнинг олдингисидан зўр бўлишини тақозо этади. Шундай бўлгач, драматург асар гоёсига, персонаж характерига мувофиқ унинг ички дунёсини очиб динамикаси асосида, конфликт тараққиётига қараб монологларни бериши ва тобора кучайтира бориши лозим. Монологларнинг кўринишдан-кўринишга, пардадан-пардага ўтишда ўткирлашиб, чуқурлашиб бориши конфликтни кучайтириб боришга, уни изчил кескинлаштиришга боғлиқ. Бу ҳол монологнинг асардаги гоё, мақсад ҳамда унинг ҳаётий замини бўлган конфликт ва бошқа воситалар билан қаттиқ боғланганлигини кўрсатади.

Ўзбек драматурглари ҳам жаҳон драматургиясининг монолог ишлатиш борасидаги тажриба ва маҳоратларидан ижодий ўрганиб, ўз асарларида бу саҳнавий ифода воситасидан эстетик таъсирчанликни оширишда, драматизмни таъминлашда, персонажларнинг ички дунёсини, характерини чуқурроқ очишда унумли фойдаланмоқдалар. Монолог тузиш маҳорати жиҳатидан биринчи ўзбек совет драматурги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ижоди материалга бойлиги, монологларининг ҳаётийлиги, таъсирчанлиги, ибратли томонлари билан диққатимизни ўзига жалб қилади.

Ҳамза «Бой ила хизматчи» драмасида персонажларнинг монологларида айниқса кенг ўрин беради. Автор ҳар бир персонажнинг характеридан, конкрет моментдаги ички ҳолатидан, вазият ва шароитдан келиб чиққани ҳолда уларнинг ўзига хос сифатларини, индивидуал томонларини таъсирли очишда монологлардан усталик билан фойдаланади. Пьесадаги персонажларнинг кўпчилиги монолог билан таъминланган. Бу эса асарнинг саҳнавийлигини, драматизмни таъминлашда алоҳида ўрин тутди. Ҳамза Ҳакимзода бу асариди социал қарама-қаршиликларни индивидуаллашган характерлар фаолиятида, уларнинг ўз мақсадларига узлуксиз интилиши ва кескин курашлари процессида кўрсатар экан, монологдан жуда ўринли фойдаланди. Драматург бош қаҳрамон Гофирга биринчи пардада монолог бермаиди, чунки бунга эҳтиёж сезилмаиди. Чунки биз уни биринчи пардада камгап, итоаткор хизматчидай қабул қилмиз. Солиҳбойнинг Жамилага уйланишга интилиши ва бу йўлдаги кураши Гофир ва Жамиланинг кескин қаршилигига дуч келади. Шу билан конфликт мустаҳкам тугилади, драма кескинлаша бошлайди. Ниҳоят, Гофирнинг ички дунёсида тугён урувчи кечинмалари, ички ҳаракати монолог тарзида давом этиб, тоқати тоқ бўлган хизматчининг пок қалбини, мардона табиатини очади, золимлар кирдикорларини фош қилишга қатъий бел боғлаган курашчи эканини

намоиш этади. «Ғофир. Ҳой бўрилар? Сўзларингдан қайт! Бўлмаса ҳокимнингга бормайман, мингбошингга ялинмайман, халққа арз қиламан, халққа! Бутун фиску фасодларингни, қилган бузуқчилик, порахўрлик, ноҳақ қон тўкканларингни, менинг хотинимни тортиб олмоқчи бўлганларингни айтиб, дод дейман, бошимга одам тўплаб, гавго кўтараман, шармандаларингни чиқараман»¹.

Ғофирнинг бу қисқа, халқчил, чуқур мазмунли монологи давр руҳига айбномадек жаранглайди. Монологда Ғофирнинг ўз виждонини, орномусини бардош билан, изчил ҳимоя қила боргани ҳам, бой ва руҳонийларнинг кирдикорлари туфайли руҳий изтиробларни, оғир драмани бошдан кечиргани ўз аксини топди. Ғофирнинг мана шу монологи дақиқаларидаги ички тугён, золимларга қаҳру ғазаб ўти ўзининг кульминацион нуқтасига чиқади. У қайнаб тошади, золимларнинг ифлос афти башараларини, чиркин ахлоқини очиб ташлайди. Шу монолог орқали даврнинг реакцион руҳи, зулмкорлиги, камбағал меҳнаткашларнинг фожиали аҳволи кўз олдимизда яққол гавдаланади. Эллиқбоши, имом, қози сингари газандалар Ғофирдан хотинини тортиб олишда бойнинг манфаатига хизмат қилишлари, макр-ҳийлалари, разилона тadbирлари билан Ғофир қалбини тобора алангалатиб юборади.

Унинг халқни золимларга қарши курашишга чақирishi кейинги саҳналарда янада юқори чўққига чиқади, асар персонажларининг деярли ҳаммасини кураш аренасига олиб чиқади, бош ҳаракатнинг тўхтовсиз олға томон тезлик билан бориши қизиқтирувчанликни оширади, монологлар ҳам шу кайфиятга мувофиқ, шиддаткор, жарангдор руҳ олади.

Томошабин Ғофирнинг бойга қуллик қила бериб, охири озор топгани ва азоб-уқубатга дуч келгани тўғрисидаги монологини тинглаб, у билан бирга кечинади, золимларга эса нафрат тошини отади. Драматург Ғофирни воқеалар давомида ўстириб, кўзини очиб борганини, ўз ор-номуси учун фаол курашганини келтирилган монологда ҳам акс эттиради. Бу ғазабнок, ёлқинли сўзлари Ғофирдан бошқа шу асар персонажларидан биронтасига бериш мумкин эмас. Қиличдай кескир, яшиндай тез, момақалдирокдай даҳшатли бу наъравор сўзлар асар қаҳрамонларидан Ғофирнинг мард характеригагина хос бўлиб, унинг сўзлари воқеа ривожига кўра монологма-монолог, саҳнама-саҳна ўт-кирлашиб, кучайиб, шиддатли тус олаверади. Айниқса, учинчи пардадаги Ғофирнинг катта монологига золимлар халқнинг қонини сўраётган зулуклар эканлиги қаттиқ ва аёвсиз фош қилинади. Бу монолог қаҳрамон характери ривожининг янги паллага кўтарилганлигини кўрсатиш томони билан ҳам характерлидир.

Ғофирнинг кўпчилик олдида айтган оташин монологи унинг ҳақиқатан курашда чиққанидан, эксплуататор синф вакиллари тугатилмагунча халқнинг қон-зардоб ютаверишини чуқур идрок этганидан далолат беради. Унинг «Елгон! Улар менинг дўстларим! Бу жабр-жафоларнинг охири борми? Мен қон ютган, қон қусган халқ номидан гапирман! Ҳақиқат борми сизларда?» каби сўзлардан иборат социал мазмундор монологини эсланг. Ғофирнинг қалбини ларзага солувчи шу монолог китобхон-томошабин онгда мустаҳкам ўрнашиб олади, бойларга қарши ғазаб ва нафратни алангалантиради.

Жамила билан Ғофирнинг адолатсизликка қарши курашлари, ўз виждони, ор-номусини сўнгги нафасларигача мардона туриб ҳимоя қилишларини бадий ифодалаган драматик ҳаракат ва конфликтнинг ри-

¹ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Асарлар, икки томлик. 2-том, Ўзадабий-нашр, Тошкент, 1960, 68-бет.

вожи ўз ўрни ва меъёрига кўра монологуга ўсиб киради. Золим бойнинг Жамила илинжидаги хатти-ҳаракатига Жамила ва Ғофирларнинг қаршилик кўрсатиши ва зарба беришини акс эттирган таъсирли монологлар орасида Жамиланинг сўнги жон бериш моментидagi қисқа монологу ҳам эксплуатация қилувчиларга қарши беомон курашга чақириши, яъни бойларнинг замонасига ўт қўйишга, халқни революцион курашга ундаши томондан жуда характерли. Чуқур оптимизм билан суғорилган Жамиланинг бу монологуида конкрет давр руҳи ўзининг ёрқин ифодасини топади, образ характериин ёрқин гавдалантиради. Шу монолог билан асар ҳам якунланади: Жамиланинг тасавурида Ғофир гавдаланади, у хаёлан Ғофир билан бирга бўлади: «Ж а м и л а. Ғофиржон! Унутма мени! Болангни ўлдирган, хотинингни хазон қилган бойнинг, бутун бойларнинг жазосини бер! Замонасига ўт қўй, ёндир! Ғофиржон!.. Ғофиржон!..»² Драматург Жамиланинг ўлими олдидан берган бу қисқа монологуида катта эффектга, таъсирчанликка эришган. Зотан бу ерда узундан-узоқ монолог айтишга ҳожат йўқ. Негаки, қаҳрамоннинг жони бевақт узилиш олдида! Ўз муҳаббатига содиқ бўлган Жамила тилидан айтилган бу ҳаяжонли, оташин монолог китобхонга унинг ёрқин ва мардона қиёфасини тўла гавдалантириб беради.

Бу монологда драматург қаҳрамон тилини усталик билан индивидуаллаштириб ҳам берган. Бунда қаҳрамоннинг сўзларининг эшитиб қолмай, унинг сўзлаётган моментдаги ички ҳолатини, кечинмасини ҳам чуқур тасаввур қиламиз.

Жамиланинг шу монологи орқали асарнинг бошидан то охиригача бўлиб ўтган воқеалар кўз олдимизга келади. Унинг ўлимига боис бўлган золимлар замонасига нафратимиз тўлиб-тошади.

Ғофир ва Жамиланинг монологларида драматик компонентнинг бу элементи ҳам характерларни, қаҳрамонлар сиймосини ёрқин гавдалантиришга хизмат қилганини кўраемиз.

Ўзбек совет драматурглари энг яхши асарларида Ҳамза Ҳакимзода драмаларидаги монолог яратиш маҳоратини тараққий эттирдилар. К. Яшин ва А. Умарийнинг «Ҳамза» драмасидаги Ҳамза монологлари К. Яшиннинг деярли барча сахна асарларидаги қаҳрамонлар монологлари каби таъсирли бўлиб, персонажларнинг ички дунёсини, характерини чуқурроқ очишда муҳим ўрин тутади.

Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» тарихий драмасида асар қаҳрамонлари монологларининг ҳаққоний ва таъсирчанлиги кўзга яққол ташланиб туради. Драматург Муқаннанинг оташин монологларига айниқса кенг ўрин беради. Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида Навоий тилидан айтиладиган монологлар драматик ҳаракатнинг ривожига таъсир кўрсатиш, характернинг муҳим қирраларини ёрқин гавдалантириш жиҳатларидан диққатга сазовордир.

Мақсуд Шайхзода «Мирзо Улуғбек» шеърый драмасида персонажларнинг ички дунёсини, характерини чуқур очувчи ички монологлар билан таъминлаб, уларни асар ғоясининг таъсирли очилишига хизмат қилдира олган. Улуғбекнинг фалсафий мазмунга бой монологлари Абдулатифнинг тожу тахтни эгаллаш борасидаги якка нутқлари орқали уларнинг ички дунёси, характери индивидуал хислатлари атрофлича очилади.

Сарвар Азимов «Қонли сароб» драмасининг прологуида ва асар сўнгида персонажларнинг характерини чуқур очувчи монологларни усталик билан ишлатади.

«Гамлет», «Отелло», «Момақалди роқ», «Борис Годунов», «Бой ила

² Уша китоб, 100-бет.

хизматчи», «Алишер Навоий», «Улуғбек», «Муқанна» каби драмалардаги бош қаҳрамонлар томонидан айтилган монологлар китобхон-томошабиннинг қалбини асир қилиб олиши, уни фикр юритишга, ўйлашга, керакли хулоса чиқаришга мажбур этиши, эстетик завқ бериши билан ибрат бўларлидир.

Келтирилган асарлардаги қаҳрамонлар монологларининг бир сатрини ҳам қисқартириш мумкин эмас, агарда биронта жумла олиб ташланса, монологнинг мазмунига путур етади.

Бироқ айрим драматурглар монологларни ўз асарларида қўллашга қўллайдилар-ку, лекин бу воситалар қаҳрамоннинг ички дунёсини, характери, асар ғоясини очишга хизмат қилмайди, улардаги баъзи монологлар қисқартириб юборилса ҳам, асар бундан ютқизмайди.

Масалан, драматург Туйғуннинг «Муҳаббат» драмасидаги бош қаҳрамон Равшанининг монологи кишини ишонтирмайди, персонажга хос характерли хусусиятларни очишга хизмат этмайди.

Н. Сафаров ва Зиё Саиднинг «Тарих тилга кирди» драмасидаги Бадрий образи, умуман асар каби, муваффақиятли чиққанига қарамай, унинг ўлими олдида «менинг қилмишим ва жирканч ашларимни, қотиллигимни кўхна тарих билсин» деб ўзини фош этувчи монолог ҳаётий бўлмай, унинг характери мантиқидан, ички кечинмасидан табиий ўсиб чиқмайди. У ўзини оsonликча фош этадики, бунда реаллик етишмайди. Бадрийнинг уста ва маккор ички душман образи бўлиб гавдаланишига путур етказди.

Кейинги вақтларда ҳам айрим драматургларимизнинг ўз асарларида персонажларнинг монологларига, бу воситанинг эстетик хусусиятига жиддий эътибор бермаётганликлари яққол сезилиб бормоқда.

Драматург монолог яратишдан аввал қаҳрамоннинг ҳолатига обдан кириши, қаҳрамон характери, ситуация талаб қилган пайтда монологни киритиши, меъёрни унутмаслиги, ҳаётга мувофиқлиги, саҳнага мослигини назарда тутиши талаб этилади.

Хуллас, монолог драма жанрига хос ифода воситаси сифатида ҳақиқий маҳорат меваси бўлиб майдонга келсагина, ўз гоаявий-эстетик вазифасини ўтай олади.

М. Исроилов

А. ҚАҲҲОРНИНГ «САРОБ» УСТИДАГИ ИЖОДИЙ МЕҲНАТИГА ДОИР

Ҳар қандай катта санъаткор сингари Абдулла Қаҳҳор ижодининг «сир»ларидан бири ёзувчининг катта меҳнаткаш эканлигида, ўз асарлари устида қунт билан ишлаганида, унинг нашр этилиши ёки саҳналаштирилиши билан ўз ишини тугаган деб ҳисобламаганча бўлган. Ёзувчининг повесть ва ҳикоялари, пьеса ва романларининг турли нашрларини солиштириш шундай хулосага келишга асос беради.

Ёзувчининг совет адабиёти тарихида сезиларли из қолдирган «Қўшчинор чироқлари» ва «Сароб» романлари ҳамда «Шоҳи сўзана» пьесаси икки вариантлидир. Бу асарларга киритилган ўзгартишлар, хоҳ кичик, хоҳ катта бўлсин, улар ёзувчининг гоаявий-бадий принциплари янада аниқлашганини, маҳоратининг ошганини кўрсатади.

Асар вариантларини солиштириб ўрганиш ёзувчи лабораториясига кириши, маҳорати «сир»ларини ўрганиш имконини беради. Қолаверса, асар вариантларини ўрганиш ёзувчининг адабий жамоатчилик фикрига чуқур ҳурмат билан қараганидан ҳам дарак беради.

«Сароб» романида ҳам шу ҳол кўзга ташланади. Бу роман мураккаб, ўз даврида катта шов-шувга, мунозара ва мулоҳазаларга сабаб

бўлган асар. Шундай бўлиши, маълум даражада, табиий ҳол. Бу роман ўзбек адабиётида замонавий темада ёзилган биринчи илк асарлардан эди. 1930—1934 йилларда ёзилган бу асар 1937 йилда алоҳида китоб ҳолида нашр этилади. 50-йилларга келиб ёзувчи бу романга яна қайтади ва асарнинг янги вариантыни нашр этади.

Ўз даврида роман атрофида бўлган гаплар, асосан, Саидий образи билан боғлиқ эди. Романнинг охириги нашри ҳам авторнинг асар ғоясини ўзида мужассамлантирган бош образ — Саидий устида ишлаганини кўрсатади. Саидий — мураккаб, турли қарама-қаршиликлар билан тўла бир шахс. Ёзувчи бу шахсни ўқувчига яқиндан кўрсатмоқчи бўлади. Тарих оқимига қарши отланган ва тарих ғилдираклари остида қолиб мажақланган шахс фожиасини бутун илдизи билан кўрсатишга ҳаракат қилади.

Саидий доим фикрлаш, ўйлаш, ўз-ўзини анализ қилиш ҳолатида бўлади. У қилаётган ишларининг, ҳаракатларининг, гапираётган гапларини нотўғрилигини билиб туради ва доим ўзини оқлаш ва шунга ўзини ишонтириш йўлларини қидиради. Бу образнинг фожиаси ҳам шунда бўлса керак.

Бизнингча, ёзувчи асарнинг дастлабки вариантыда Саидийнинг ўзини ўзи психологик анализ қилишига катта ўрин бериши туфайли ўқувчида унга нисбатан керагидан ортиқ хайрихоҳлик, ачиниш кайфиятини уйғотган эди. Кейинги нашрда мана шу психологик анализ, жумладан, бўлар-бўлмас нарсалардан ҳижолатланиш ва ўзини оқлашга қаратилган ҳаракатлар ўрнига Саидий образининг моҳиятини очишга кўпроқ эътибор берилган. Бунга турли йўллар билан эришилган.

Саидий янги орттирган дўстлари маслаҳати билан редакцияга ишга киради. Бу ерда у редакция ходими Барат билан чиқиша олмайди. Кейинги нашрда Барат билан Кенжа образлари қўшилиб кетади. Ёзувчи бу ўринда битта персонажни қисқартириш мақсадинигина кузатмайди, балки бундан Саидийга «тегадиган» фойдани кўзлайди. Ҳаваскор ёзувчи Саидий газета редакциясига қанча асар юбормасин, ҳеч ким унга эътибор бермайди, кимсан ҳам демайди. Биринчи марта уни редакцияга чақириб, унга ёрдам қўлини чўзган, ёзишга илҳомлантирган, ўз кучига ишонтирган Кенжа эди. Мана энди у Кенжа билан бирга ишлар экан, у билан келиша олмайди. Саидий Кенжанинг ўзига нисбатан хайрихоҳ эканини кўрган эди. Лекин унинг янги дўстлари Кенжани ёмон кўрар эканлар, бу Саидийга ҳам таъсир эта бошлайди. Демак, Баратнинг Кенжа билан «алмаштирилиши» Саидийда рўй бера бошлаган ўзгаришни кўрсатишга кўпроқ қўл келади. Бу ўзгариш Кенжа образининг ҳам бирмунча изчил тус олишига имкон беради.

Романнинг иккинчи вариантыда Саидийнинг ресторанда бўлиши ва муштлашиш воқеаси туширилиб қолдирилган. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, бу эпизод Саидий характериға зид: қанчалик ёмон бўлмасин, муштлашиш даражасига бормайди. Иккинчидан, бу воқеа муносабати билан юз берган «борди-келдилар» жуда бачканалашиб кетган. Ташкилотнинг сиёсий характериғи хиралаштирган. Шунинг учун ёзувчи бу эпизоднинг ва унда иштирок этган персонажларнинг баҳридан ўтиб қўя қолган. Бусиз ҳам Саидийнинг ношудлиги, бирор одамни «йўлдан» чиқара олмаслиги етарли далилланган.

Ёзувчи Саидий фожиасини таъкидлашда бир эпизодик образ (Йўлчибой) дан унумли фойдаланган. Саводсиз, содда йигит Йўлчибой янги тузум келтирган имтиёзларнинг туб меҳиятини тўғри тушунгани ҳолда Саидийдек маълумотли, оқ-қорани ажратган йигитнинг шундай хато қилиши унинг аянчли аҳволини етарли далиллайди. Ҳамид биланresto-

ранда юз берган воқеадан кўра Йўлчибой билан ўтказилган суҳбат Саидий ҳолатини чуқурроқ таъкидлашга имкон беради.

Шунингдек, иккинчи вариантда Саидийнинг босмаҳона комсомол комитетининг секретари Пўлатов билан фикр алмашувлари, Пўлатовнинг «миллий озодлик ҳаракати нима»? мавзудидаги фикрлари ҳам қисқартирилган. Чунки бунга катта эҳтиёж йўқ. Бусиз ҳам ўқувчи Пўлатов ҳақида ҳам, Саидий ҳақида ҳам етарли тасаввурга эга. Ёзувчи ана шундай ортиқча тафсилотлардан таҳрир воситаси билан қутула боради.

Саидийга нисбатан ниҳоятда ҳайрихоҳлик ва ачиниш туйғусини уйғотган омилларнинг асосийси, бизнингча, унинг Мунисхонга бўлган муҳаббатидир. Ёзувчи иккинчи нашрда Мунисхоннинг воқеалар ривожидagi ролини аввалгича қолдирган бўлса ҳам Саидийнинг унга бўлган муносабатига «таҳрир киритган». Саидийнинг Мунисхонга бўлган севгиси бир оз бўлса ҳам ўзгармагани ҳолда у энди Мунисхон ҳақида камроқ гапиради. Едингизда бўлса, Саидийнинг идеаллари бирин-кетин емири-ла бошлагач, у Мунисхон билан ўтказган вақтларини тез-тез эслаб, у билан бирга бўлиш хаёллари билан яшайди. Айниқса Мухторхоннинг қамалиши билан Саидий кўнглида сўна бошлаган умид жонланади. Мунисхон билан бирга бўлиш истаги уни хавф-хатардан қўрқмайдиган қилиб қўяди. «Мунис мени яна бир мартаба Раҳимжон, десин, ҳар қанча хавф бўлса кейин кўрарман» деди... Саидий шу кечаси кўрпага кириб, талай вақтгача ухлай олмади. Уйлар экан, таажжубланар эди: «Нега ўшандай бир хотинни соваман? Нега унга қўл уёатиш учун бутун ташкилотни хавф остида қолдирган ҳодиса — Мухторхоннинг қўлга олиниши ҳам кўзимга кўринмайди? Ё биринчи муҳаббат қалбда шундай чуқур из қолдирармикан?» (358-бет).

Шунга ўхшаш, Саидий мулоҳазалари иккинчи нашрда таҳрир этилган, ўзгартирилган, қисқартирилган. Чунки Саидийда уйғонган ҳақиқий инсоний туйғу унинг душманлигини иккинчи планга чиқариб қўйган. Ҳолбуки у ўз ғояси йўлида Мунисхон баҳридан ўтадиган бир ҳолда эди. Шунинг учун Саидийдаги бу кечинмалар таҳрирга муҳтож эди.

Ёзувчи Саидий билан Сорахон муносабатларини тасвирловчи саҳифаларга ҳам ўзгартишлар киритган. Бу таҳрир ҳам бевосита Саидий образи, асар ғояси талаби туфайли келиб чиққанини сезиш қийин эмас. Сорахонда, автор фикрига кўра, бирон яхши томон йўқ. Унинг ҳаётга, оилага, сиёсатга, Саидийга, хуллас, ҳамма нарсага қарашида бирор эътиборга сазовор нарса йўқ. Романнинг биринчи вариантда руҳан эзилган Саидийга Сорахоннинг раҳми келиб уни юпатмоқчи бўлади. Иккинчи нашрда бундай ҳолат йўқ. Чунки Саидий билан Сорахон орасидаги муносабатда ҳеч қандай «иссиқлик», «самимийлик» бўлмаган. Сорахон ҳеч вақт Саидийни тушунмаган, унда рўй бераётган ҳолатга ақли ҳам, фаросати ҳам етмаган. Шундай экан, биринчи нашрдаги тасвирдан Сорахонда ҳам юрак бор экан-ку, у ҳам одамларга ўхшаб гапирар экан-ку, деган таассурот тугилиши мумкин. Ҳолбуки, бундай ҳол Сорахон образи мантиқига тамоман ёт.

Биринчи нашрдаги ортиқча ўринлар ҳақида гап борар экан, Саидийнинг Мунисхонни биринчи марта кўриши эпизодига ҳам тўхтаб ўтиш керак. «У бир дамда шу ёшгача кўрганини, бутун қизларни хаёлидан ўтказди, аммо уларнинг ичида бу қиз йўқ эди. У гаплашган ёки гаплашишга лозим қилиб муваффақ бўла олмагани қизлар оддий, баъзилари табиатнинг ҳайкалтарошликка нўвоқлик вақтида яратилган, ё бўлмаса зотан бежирим бўлса ҳам кейин тарбияда майиб қилинган қизлар эди. Азалдан бежирим яратилиб, кейин ҳам заҳа едилмаган, ҳатто болдирларида ланнати бешикнинг ҳам изи бўлмаган бундай қизни ҳеч кўрмаган. Унинг ҳуснигина эмас, ёлғиз кийимининг ўзи мўъжиза-ку. Нега

бу унинг номини билади, нега ўзини паст олган товуш билан сўрайди?» Мана шу тасвирдан, кейинги нашрда: йигит ҳайрон эди. «Бунинг ҳуснигина эмас, ҳатто кийган кийими ҳам мўъжиза-ку, нега менинг отимнигина билади, нега яна ўзини паст олган товуш билан сўрайди?» ибораларини қолган. Дарҳақиқат, Саидий Мунисхонни биринчи марта кўрганда унинг ҳаёлидан шунча мулоҳазалар ўтиши нотабийроқдек бўлади. Чунки унинг бутун борлиғи шу қизга қаратилган, шунинг учун ҳам мулоҳаза қилиб ўтиришга ўрин йўқ эди.

Шундай қилиб, ёзувчи романни қайта нашрга тайёрлар экан, биринчи навбатда, ортиқча эпизодлар ва деталларни қисқартиришга, асар ғояси ва образ мантиқи кўтармайдиган ўринсиз тафсилотлардан қутулишга ҳаракат қилади, «ёзилган нарсани ўчириш, китобхонга зарур гапларнинг қолдириш» йўлидан боради.

Ромanning ҳар иккала варианги юзасидан фикр билдирган танқидчилар ўзида илғор ғояларни мужассамлаштириш керак бўлган, Саидийга қарама-қарши қўйилган Эҳсон образи нурсизроқ чиқиб қолганлигини қайд этганлар. Ёзувчи бу образни қайта ишламаган, аммо йўл-йўлакай айрим таҳрир киритган. Чунончи: биринчи нашрда «Эҳсон отаси ўлмасдан бурун мактабдан ҳайдалади» дейилса, кейинги нашрда «Эҳсоннинг отаси босмачилар билан курашда ҳалок бўлди», дейилади. Шунингдек, Эҳсоннинг Москвадаги ҳаётини тасвирловчи Саидийга юборган мактуби кейинги нашрда туширилган. Бу Эҳсон образининг моҳияти, мантиқий ривожланиши билан боғлиқдир.

Абдулла Қаҳҳорнинг иккинчи нашрга киритилган ўзгартишлари, юқорида қайд қилганимиздек, асосан Саидий образи билан боғлиқ. Айниқса асар кульминациясида Саидийнинг бутун борлиғи — инсонни кўролмаслиғи, одамларга бўлган нафрати очиқ-ойдин кўринади. Ёзувчи иккинчи нашрга янги воқеа киритади. Саидий келаётган поездда бахтли одамлар бўлса керак, деб поездни фалокатга учратмоқчи бўлади.

Хуллас, А. Қаҳҳорнинг ўз асарларини қайта ишлашидан кузатган мақсади — асар ғоясининг кучайиши билан боғланади. У шу ғояни очишга ёрдам бермайдиган ҳамма нарсдан воз кечади, кучайтирилиши мумкин бўлган воқеаларни асарга киритиш устида иш олиб боради. Бу ҳолат ёзувчининг социалистик реализм принципларини тобора чуқурроқ эгаллаб борганини кўрсатади. Ёзувчи ўз маҳоратини ошириш йўлида мана шундай тинмай иш олиб борган.

М. Амилова

МИҚДОР-ДАРАЖА ҲОЛИ

Миқдор-даража ҳоли ҳозирги ўзбек адабий тилида хилма-хил маъноларни билдиради, шунингдек, ифодаланиши жиҳатдан ҳам турлича.

Проф. А. Н. Кононов¹ ва А. Ф. Фуломов ишларида², педагогика институтининг бошланғич мактаб ўқитувчилари тайёрлайдиган факультет студентларига мўлжалланган «Ўзбек тили» дарслигида³ миқдор-даража ҳолининг ифодаланиши ва маъноси қисқа тарзда баён этилган. «Ўз-

¹ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М. — Л., 1960, стр. 362.

² А. Ф. Фуломов, Содда гап, Ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар, ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1955, 82—84-бетлар.

³ М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, Ўзбек тили, Ўрта ва олий мактаб давлат нашриёти, 1962, 192—193-бетлар.

бек тили дарслиги» (синтаксис) да⁴ эса миқдор-даража ҳоллари «Равиш ҳоли» номи билан берилган. Мазкур дарсликларда миқдор-даража ҳолларининг қисқа баён этилишига асосий сабаб уларнинг студент ёки мактаб ўқувчиларининг ёши ва билим савияларини кўзда тутилганлиги, албатта. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» китоби⁵ да миқдор-даража ҳолига кенг ўрин берилган. Мазкур китобда бу ҳолнинг миқдор-даража билдириши, сўнгра унинг ёлғиз сўз ёки кўлинча миқдор-даража равиши ёки шу маънодаги баъзи сон, олмош, айрим нумератив сўзларга *-лаб* қўшимчаси қўшилиши билан ҳосил бўлган сўзлар орқали ифодаланиши айтилади. Шунингдек, бу ҳол миқдор ёки даража билдирувчи сонлар таркибида *марта* сўзи бўлган бирикмалар, такрорланувчи равишлар; отларнинг *билан*, сифатдошнинг *сари* кўмакчисига бирикиб келишидан ифодаланиши тушунтирилади⁶.

Миқдор-даража ҳоли ҳолнинг бошқа турларидан тўдан фарқ қилади. Миқдор ҳоли, одатда, кесимдан иш-ҳаракатнинг миқдорини, даражасини, шунингдек, иш-ҳаракатнинг ҳажмини, пайт ёки оғирлик миқдори каби маъноларни билдиради. Миқдор-даража ҳоли:

1. Кучайиш маъносини билдиради. Бундай миқдор-даража ҳоли кесимдан англашилган иш-ҳаракатнинг ортиқлигини ифода этади. Шунингдек, у иш-ҳаракатнинг кучли даражасини⁷ билдириши мумкин. Бундай ҳолларда миқдор-даража ҳоли *ниҳоятда*, *жуда*, *гоят*, *асло*, *ҳеч*, *сира*, *беҳад* каби равишлар билан ифодаланади.

«Ўзбек тили»⁸ китобида миқдор-даража ҳоли «иш-ҳаракатнинг бажарилишини миқдор ва даража жиҳатдан аниқлайди» деган умумий таъриф берилади, холос. Ваҳолонки, миқдор-даража ҳоли даража жиҳатдан кучайиш ва кучсизланиш маъноларини билдиради. Миқдор-даража ҳоли кучайиш маъносини қуйидаги йўллар билан ифода этиши мумкин:

а) тасдиқлаш йўли билан. Бундай миқдор-даража ҳоли *одатда*, *жуда*, *қаттиқ*, *ниҳоятда*, *зўрга*, *наҳ*, *гоят* каби равишлар билан ифодаланиб, улар ўтимли феъл билан ифодаланган кесимга боғланади. Масалан: *Бу сўз йўлчини жуда қувонтирди* (Ойбек).

б) инкор йўли билан. Мазкур миқдор-даража ҳолларининг характерли хусусияти шундаки, улар бўлишсиз феъл билан ифодаланган кесимга тобе бўлади. Бундай миқдор-даража ҳоллари *асло*, *ҳеч*, *сира*, *мутлақо* ва бошқа равишлар билан ифодаланади. Масалан: *Шер Дурротга қараб: «Сен хотиржам бўл, мен сенга мутлақо зарар етказмайман, душманлик қилмайман...» деди* (А. Навоий).

2. Кучсизланиш маъносини билдиради. Бундай миқдор-даража ҳоллари кесимдан англашилган иш-ҳаракатнинг маъносини кучсиз, кам ёки паст даража эканлигини билдиради ва улар *аранг*, *хийла*, *хилла*, *базур*, *сал* каби равишлар билан ифодаланади: Масалан: *Бу йил колхозимиз шароит ёмон бўлганлиги туфайли планни аранг бажариб олди-да*.

3. Иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги миқдор ҳажмини билдиради. Бундай вақтда миқдор-даража ҳам *кўп*, *бир талай*, *анча*, *бирмунча*, *анча-мунча*, *оз*, *кам*, *хийла* каби сўзлар билан ифодаланади.

Масалан: *Саодатни қара, илми ошиб-тошиб ётибди, аммо билимдонлик қилмай, оз сўзлаб, кўп тинглаб турибди* (Иброҳим Раҳим).

⁴ А. К. Боровков, З. Маъруфов, Ҳ. Абдуллаев, Т. Шермухамедов Ўзбек тили дарслиги, II қисм, Синтаксис, 7 ва 8-синф учун, «Ўқитувчи» нашриёти, 1965, 38—39-бетлар.

⁵ «Ҳозирги замон ўзбек адабий тили», II қисм, Синтаксис, ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966.

⁶ Ўша китоб, 149—151-бетлар.

⁷ Қаранг: А. Ғ. Ғуломов, Ўша асар, 84-бет; М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, Ўша асар, 192-бет.

⁸ Қаранг: М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, Ўша асар, 193-бет.

Миқдор-даража ҳоли миқдор ҳажмини билдириши жиҳатидан турли семантик қисмларга ажралиши мумкин. Чунончи у:

а) кам миқдор кўламини билдиради ва *оз, озгина, кам, камкам, андак, жиндакина, камроқ, мўлроқ* каби сўзлар билан ифодаланади. Масалан: *Ип боланинг тўпигини маҳкам қисиб, қирқшига сал қолганда бола: — Вой ўлдим! Вой оёғим!— деб дод солди* (С. Айний).

б) юксак, интенсив, такрорий миқдор кўламини билдиради ва бундай ҳолларда *тобора, яна, кўп, бир талай*, шунингдек, сон ёки миқдор равишларига *марта* сўзининг бирикиб келиши билан ифодаланади. Масалан: *Гул тўғрисида ёзганини кўрганим йўқ, лекин пахта тўғрисида кўп ёзади* (А. Қаҳҳор).

«Рус тили грамматикаси»да⁹ миқдор-даража ҳолининг жой, давр кабилар миқдорини билдириши асослаб ўтилади. Миқдор-даража ҳолининг миқдор кўламини, давр, жой, оғирлик миқдорини билдириш ҳоллари ҳозирги ўзбек тилида кўплаб учрайди. Қуйида миқдор-даража ҳолининг ана шу хусусиятлари ҳақида фикр юритамиз:

4. Маълум жой кенглиги ёки фазо бўйлаб қилинган ҳаракат территорияси миқдорини билдиради. Бунда у метр, километр каби масофа, узунлик ўлчовларини, майдон, маълум саҳн ўлчовларини ифода этувчи сон, сон бирикмалари билан ифодаланади. Масалан: *Менинг ҳеч бир гуноҳим йўқ, менга ғазаб қилмасалар. Юз қадамча настдаман ман жанобингиз ичган жойдан, менинг асло хабарим йўқ сув бетига чиққан лойдан* (Н. А. Крилов).

5. Давр, пайт миқдорини ҳам билдиради. Бунда иш-ҳаракатнинг бажарилишидаги давр кўлами ифодаланади ва миқдор-даража ҳоли *минут, секунд, кун, ой, йил, аср* каби хилма-хил вақт ўлчовларини ифода этувчи сўзлар *бир нафас, юз йилча, алақанча, кўп замон* каби пайт миқдорини билдирувчи сўз бирикмалари, *узоқ, кўп, оз, хиёл, пича, кам* каби миқдор билдирувчи равишлар билан ифодаланади. Масалан: *Қозоқ саҳросида умр кўрдим юз куз, юз баҳор* (Жамбил).

6. Вазн миқдорини ҳам билдиради. Бундай ҳолларда миқдор-даража ҳоли *грамм, кило, пуд, тонна, қадоқ* каби ўлчов бирликларини билдирган сўзлар билан ифодаланади. Масалан: *Долзарб кунлари колхозимиз аъло сортли „оқ олтин“дан 80—100 тонналаб ҳам топширди* (газета).

7. Қиймат миқдорини билдиради. Қиймат миқдорини билдирган миқдор-даража ҳоллари, одатда, қиймат миқдорини ифода этувчи сон ва сон бирикмалари билан ифодаланади. Масалан: *Дафтарни икки тийинга олдим*.

8. Бўлиниш, ажратиш ёки тақсимлаш маъноларини билдиради. Масалан: *Бу жой тўқайзор экан; биз анча йўл босиб келганмиз, чарчаб ухлаб қолсак, яхши бўлмас, кечани уч бўлакка бўлиб, ҳар бир бўлагиди пойлоқчилик қилайлик* („Уч оғанин ботирлар“ эртаги).

9. Тўплам, уюшма маъносини билдиради. Миқдор-даража ҳолининг бу тури кишилар уюшмаси, шунингдек, нарса-предметлар тўплами миқдорини билдиради. Масалан: *Нонимиз йўқдир билсанг, озгина сабр қилсанг, балиқни пиширамиз, биргалашиб еярмиз* (Ҳ. Олимжон).

Миқдор-даража ҳолининг ифодаланиши ҳам хилма-хил. Чунончи:

1. Даража равишлари билан: *Кўп уйла, оз сўзла* (мақол).

2. Сон бирикмалари, шунингдек от билан: *Қиз йиғлабди: «Бўлмаса уч кунга жавоб беринг, қизлар билан боғда сайр этиб уйнаб олай,*

⁹ «Грамматика русского языка», т. II, Синтаксис, ч. I, Изд-во АН СССР, М., 1960, стр. 589.

кейин сизнинг айтганингиз бўлсин», — дебди. («Маликаи Хуснобод» эртаги).

3. Баъзан сон ва нумератив сўзларга, миқдор равишига *-лаб* аффикси қўшилиши билан ясалган сўзлар билан ифодаланади: *Биз кузда пийёз, картошкадан юз килолаб, юз эллик килолаб сотиб оламиз.*

4. Олмошлар билан: *Қанча югурсам-елсам ҳам тезликда бирон хужра қўлга кирмади* (С. Айний).

5. *Карра, марта (марталаб, мартача, мартадан, марталаб), қатла* сўзларининг баъзан олмошлар ёки миқдор, даража билдирувчи сонларга бирикишидан ташкил топган сўз бирикмалари орқали ифодаланади: *Домла узун таёғини яна бир карра «силаб» чиққандан кейин — Жим! — деди* (С. Айний).

6. *Қадар, зиёда, ортиқ* кўмакчили конструкциялар билан ифодаланади: *Уч ҳафта қадар бу ерда яшаб, бой тоғанинг ҳамма юмушларини яхши бажаргани учун бой унга катта ерга чиқиб, пахтада ишлашга буйруқ берган эди* (Ойбек).

7. Миқдор-даража ҳоли бирикма билан ифодаланиши мумкин: *Мен хоҳ ҳафтада бир марта соч олдирай, хоҳ икки ойда бир, бунинг сизга ҳеч бир тегишлиги йўқ* (С. Айний).

А. Пўлатов

МАЪНО КУЧАЙТИРИШНИНГ МОРФОЛОГИК УСУЛИ

Маъно кучайтиришнинг морфологик усули деганда маълум бир сўз формаси, маълум бир морфема ёрдамида маъно кучайтирилиши назарда тутилади.

Маълумки, кучайтириш асосан белгига нисбатан бўлади. Шунга кўра, фақат маъно кучайтириш учун хизмат қиладиган махсус формага, қонуний равишда, сифатларгина (яъни белги билдирадиган сўзларгина) эга бўла олади: *қип-қизил, кўм-кўк* каби. Лекин маъно кучайтириш учун хизмат қиладиган морфемалар бошқа сўз туркумларида ҳам учрайди.

«Кучлилиқ» тушунчаси билан «ортиқлик», «кўплик» тушунчалари ўртасида маълум умумийлик бор. Ўзбек тили фактлари юзасидан олибборилган кузатишлар шуни кўрсатдики, кўплик, ортиқлик маъносини ифодалайдиган морфемалар маънони кучайтириш учун ҳам қўллана олади. Кўплик, ортиқлик маъносини ифодаловчи аффикслар эса от ва феъл туркумларидагина бор: *йигит-йигитлар, силга-силтала* каби. Биз бу мақоламизда *-лар* аффиксининг маъно кучайтириш хусусиятлари ҳақидагина тўхтамоқчимиз¹.

-лар аффикси сон тасаввур билан боғланмаган предметларнинг номига (булар якка ва жуфт предмет номлари, яккалаб санаш мумкин бўлмаган предмет номлари ва абстракт отлардир) пайт, миқдор маъноларини билдирувчи, шулар ҳақидаги сўроқни ифодаловчи айрим сўзларга, от+феъл, феъл+феъл типигаги қўшма феълларга, баъзан равишдошларга қўшилиб, маънони кучайтириш учун хизмат қилади.

Отларнинг *-лар* аффикси билан қўлланиб маънони кучайтириши алоҳида хусусиятга эга. *-лар* кўрсаткичи отга қўшилиб маънони кучайтирганда, уни қўшилиб келган отнинг маъносини (предметни) кучай-

¹ А. Ғ. Ғуломовнинг кўплик категориясига бағишланган ишида *-лар* аффиксининг маънони кучайтириш хусусияти ҳақида ҳам гапирилади. Лекин ишда асосий эътибор бу аффиксининг кўплик ифодалаш хусусиятига қаратилган. Қаранг: А. Ғ у л о м о в, Ўзбек тилида кўплик категорияси, Тошкент, 1944.

тираётгандек кўринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас. Отлар (предмет номлари) ўзида даража (степень) тасаввурини кўрсата олмайди. Бинобарин, *-лар* аффикси отга қўшилган бўлса-да, бошқа бир белгини кучайтиради ёки бунда умуман фикрнинг таъсирчанлиги юзага чиқади: *Уҳу. у суратга менинг кўзим билан қарасангиз эди... Кўзларим қамашиб кетди* (А. Қаҳҳор).

Маънони кучайтириш мақсадида ҳамма отлар ҳам *-лар* аффиксини қабул қилавермайди, балки сон тасаввури билан боғланмаган отлар маънони кучайтириш мақсадида *-лар* аффиксини қабул қилади. Булар қуйидагилар:

1. Доимий ўзгармас миқдорий белгига эга бўлган отлар (якка ва жуфт предметларнинг номи)ни кўпликда қўллашга эҳтиёж бўлмайди. Шунинг учун улар доим birlik формасида ишлатилаверади. Бундай отлар маълум стилистик мақсадга кўра, жумладан, маънони кучайтириб ифодалаш учун *-лар* билан қўлланади:

а) жуфт предметларнинг номлари (булар асосан киши органларининг номларидир): *Кўзларимга шонмас эдим. Дунёда шундай чиройли қиз ҳам бўладими* («Эртактлар») каби мисолларда ҳам *-лар* контекстуал ҳолда маънони кучайтириш учун хизмат қилган.

б) *-лар* аффикси стилистик мақсадда якка предмет номлари билан ҳам ишлатилади (булар, асосан, киши органларининг номларидир). Бунда метафорик тасвир асосий роль ўйнайди. Гапда *-лар* аффикси билан иштирок этган от ҳам, унинг ҳаракати ҳам кўча маънода ишлатилади: *Ажаб қўлдим,— деди Туробжон тутактиб,— жигарларинг эзилиб кетсин* (А. Қаҳҳор). Маъно кучайтиришнинг бундай кўриниши жонли тилда, айниқса, аёллар нутқида жуда кўп учрайди. Бу ҳол сўзловчининг кўпинча тингловчига нисбатан турли психик ҳолатидан келиб чиқади: *бошларингизни силайин, бўйларингиздан ўргилай, тилларингиз бунча заҳар қабилир*.

в) доналаб санаш мумкин бўлмаган предмет номлари кўпликда қўлланмайди. Бундай отларга *-лар* аффикси қўшилар экан, маълум стилистик талаб кўзда тутилган бўлади. Бундай қўллаш, кўпинча, маънони кучайтириш мақсадига қаратилган бўлади². *Бу сўзлар қўрбошига масхара бўлиб туйилди, у оғзидан кўпиклар сочди* (А. Қаҳҳор).

Абстракт отлар ҳам кўпликда қўлланмайди. Лекин маъно таъсирчанлиги учун *-лар* аффиксини олади: *Эй ота, мен жуда кўп азоблар кўрдим* («Эртактлар»).

Конкрет отлар ҳам, агар у миқдор билдирувчи сўз орқали аниқланган бўлса, кўпликда қўлланмайди. Бироқ стилистик мақсадда *-лар* аффиксини олиши мумкин: *Лекин қўрқоқнинг шаъни минг йилларга етади* (Ҳ. Олимжон).

д) кесим вазифасидаги сўз эмоционал характерда бўлган гапларда от — эга *-лар* аффикси билан қўлланиб, эмоционалликни кучайтиради *Тўйлар муборак, эй ёри жоним...* (Қўшиқдан).

е) эмоционал тушунчаларни ифодалайдиган от+феъл типига қўшма феълларнинг от компоненти ҳам *-лар* аффикси билан қўлланганда маъно таъсирчанлигини оширади: *Яримжон, майиб хотиннинг эри бўлганинга куладиган, масхаралайдиган одамега лаънатлар бўлсин* (С. Аҳмад).

2. *-лар* аффикси от бўлмаган (ва отлашмаган) сўзларга ҳам қўшилиб келади. Бу ҳол юқоридагилардан фарқ қилади. Мазкур сўзлар белги билдирувчи (кенг маънода) сўзлар бўлганидан даража кўрсатиш хусусиятига эга. Бинобарин, *-лар* қўшилган сўзнинг ўзидан англашил-

² Бундай ҳолда *-лар* тур, жинс маъноларини ҳам билдиради.

ган маъно кучайтирилади³. От бўлмаган сўзларга стилистик мақсадда *-лар* аффиксининг қўшилиши тилда маълум даражада чекланган. Бундай қўлланиш фақат пайт, миқдор билдирувчи ва улар ҳақидаги сўроқни ифодаловчи сўзларда, равиш, сон ва баъзан равишдошларда учрайди.

а) кўрсатиш олмошлари (*би, шу*) дан ҳосил бўлган миқдор равишларига *-лар* аффикси қўшилганда, айниқса, маънонинг кучайиши аниқ сезилади. Бундай қўлланиш жуда кўп учрайди: *Наҳот, шу увоққина жуссада шунчалар катта, ишониб бўлмас паҳлавон куч яшириниб ётган бўлса* (С. Аҳмад).

б) *шунча* сўзи ҳақидаги сўроқни билдирувчи қанча сўзи ҳам *-лар* аффиксини олиб, маънони кучайтириш учун хизмат қилади. Худди *шунчалар* сўзи ифодалаган маънони англатади. Лекин кесим вазифасида келолмаслиги билан ундан фарқ қилади: *Ортада қолган хотираларга назар солмоқ қанчалар оғир ва кўнглисиз* (С. Аҳмад).

в) *алла* элементи билан ҳосил бўлган равишлар ҳам *-лар* билан қўлланганда, кўпинча интенсив маънога эга бўлади: *Сиз айтган толлар аллақачонлар кесилиб кетган* (Жонли тил).

г) Предметлар ҳақидаги сўроқни билдирувчи нима (олмош) сўзи ҳам *-лар* аффикси билан қўлланиб, маънони кучайтириш учун хизмат қилади. Бу сўз от ҳақидаги сўроқни билдирганлиги учун олгардаги сингари гапнинг умумий мазмуни таъсирчан бўлади: *Вой, бу одам нималар деяпти ўзи?* („Ўзбекистон маданияти“).

д) *-лар+ча* аффиксларни сонлар билан қўлланганда ҳам маъно кучайтирилади⁴. *М а р а с у л*. Ёзинг. *Мингларча ва юз мингларча озод хотин-қизларимиз...* Бу парчада персонаж (Марасул) «озод хотин-қизлар»нинг фақат тахминий миқдорини кўрсатмоқчи эмас, балки ўз нутқининг дабдабали чиқишига ҳам эришмоқчи.

е) баъзи равишдошларга ҳам *-лар* аффиксини қўшиб, маънони кучайтириш мумкин: ... *Қарамайлар қочданг-о* («Амир қочди» достонидан)⁵. Бу ҳолни феъл+феъл типдаги қўшма феълларда кўпроқ учратамиз (*-лар* аффикси равишдош компонентига қўшилади). Мазкур қўлланиш, асосан жонли тилда, айниқса, хотин-қизлар нутқида кўпроқ ишлатилади ва сўзловчининг турли психик ҳолатидан келиб чиқади: *Уша душман қурувлар киссун* (қуриблар кетсин) — Наманган шеvasидан. Шуни ҳам айтиш керакки, *-лар* маъно кучайтириш учун хизмат қилганда, фонетик ўзгариш содир бўлмайди. Чунончи, *-лар* бошқа ўринларда *-ла* тарзида (шевада) ишлатилгани ҳолда, интенсивлик учун ишлатилганда, тўлиқ *-лар* тарзида талаффуз қилинади. Бу ҳол асосан диққатнинг *-ларга* қаратилганлигидан, у орқали маънони кучайтириш кўзда тутилганлигидан далолат беради.

-лар аффикси интенсивлик мақсадида, асосан, юқорида кўрсатилган ўринларда ишлатилади. Тилда мавжуд бўлган бу ҳодисаларни атрофлича ўрганишнинг амалий аҳамияти каттадир. Жонли ва ёзма нутқда бу ходисадан тўғри фойдаланиш фикрнинг ранг-баранг стилистик бўёқларда берилишининг бир воситасидир. Бундан ўринли фойдаланиш бадний асарларда автор ёки персонаж тилидан баён этиладиган фикрнинг таъсирчанлиги, ифоданинг интенсивлиги каби мақсадларда айниқса зарур-

³ *-лар* аффикси от бўлмаган сўзларга сон ифодаси учун умуман қўшилмайди.

⁴ Мавжуд грамматикаларда *-лар+ча* яхлит битта аффикс сифатида изоҳланади ва тахмин билдириши, чамасон ҳосил қилиши ҳақида гапирилади. Бизнингча, бу аффиксини икки элемент (*лар+ча*) сифатида *-лар* қисми маънони кучайтириш учун, *-ча* қисми эса тахмин-тенглаштириш маъноларини ифодалаш учун хизмат қилади, деб қараш тўғрироқ бўлади.

⁵ Мисол А. Ғуломовнинг кўрсатилган асаридан олинди (31-бет).

дир. Бу ифода усули билан автор ўзи томонидан бериладиган энг но- зик маъно товланишларини ҳам китобхонга тўла етказа олиш имконига эришади.

А. Абдуллаев

АДАБИЙ ТИЛНИНГ ФОНОЛОГИК СИСТЕМАСНИИ СТАТИСТИК ТЕКШИРИШ ҲАҚИДА

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг фонологик системасини статистик текшириш тилнинг фонематик таркиби жиҳатидан қай даражада сон- нантлиги (оҳангдорлиги)ни аниқлашга ёрдам беради.

Биз ушбу мақоламизда кўпчилик тилшуносларимиз томонидан қабул қилинган ва мавжуд дарслик, қўлланма ҳамда монографиялар- да кўрсатилган олти унли фонема: и [i], э [e], а [ə], ў [u], у [o], о [ɔ] ва йигирма беш ундош фонема: п [p], б [v], ф [f], в [v], т [t], д [d], с [s], з [z], ш [s̺], ж [z̺], ц [c], ж [z̺], ч [ç], м [m], н [n], л [l], р [r], й [j], ң [ɟ], к [k], г [g], қ [q], ғ [q̡], х [x], ҳ [h] асосида олиб борилган статистик текширишлар натижаси ҳақида маълумот берамиз.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги фонемаларнинг қўлланиш частота- сини статистик текшириш учун ҳар хил темаларга оид турлича текстлар (бадий прозаик текстлар бўйича $N_1=42960$; поэтик текстлар бўйича $N_2=423603$; ижтимоий-сиёсий текстлар бўйича $N_3=43524$; илмий прозаик текстлар бўйича $N_4=43389$) танланди ($\Sigma=172476$).

Юқоридаги танланма ҳажмларига икки сўз оралиги—пробел («Δ») кирмайди¹. Бу танланманинг ҳажми нисбий хато (δ) формуласи асоси- да аниқланганлиги учун тўла равишда қониқарли баҳоланди, яъни ўз- бек тилидаги барча фонемаларнинг («Δ» билан бирга) 94 процентини ташкил этган 30 фонеманинг нисбий хатоси 0,1 дан ошмаганлиги маъл- ум бўлди. Ўзбек тилида энг кам қўлланган «ц»да $\delta=0,1$ (аниқроғи 0,11596), «ж»да эса $\delta=0,3$ (аниқроғи 0,33333). «Δ»сиз текширишлар эса ўзбек тилидаги барча фонемаларнинг 97 процентини ташкил этган ўттиз фонеманинг нисбий хатоси — $\delta=0,00362 \div 0,10776$ ва энг кам қўл- ланган «ж» фонемасининг нисбий хатоси 0,3 дан ҳам ошмаганлигини кўрсатади.

Кўринадики, фонологостатистик текшириш учун олинган танланма ҳажмининг ишончлилик даражаси тўла равишда қониқарлидир. Чунки барча лингво-статистик текширишларда нисбий хатонинг 0,3 дан ош- маслиги шарт қилиб олинган (энг ишончлилик ҳолатида -0,1 дан ош- маслиги керак).

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги фонемаларнинг қўлланиш частота- сини (камайиш тартибда) қуйидагича жойлаштирамиз:

Қуйидаги жадвалда келтирилган фонемаларни унли ва ундош- лар системасига ажратиб, ўзаро процент нисбатларини солиштирсак, унлилар системаси (ўзбек адабий тилидаги барча фонемаларнинг 19 проценти) умумий текст ҳажмининг 42 процентини, ундошлар системаси (барча фонемаларнинг 81 проценти) эса умумий текст ҳажмининг 58 процентини ташкил этади. Бундан англашиладики, ҳозирги ўзбек адабий тилида фонологик нуқтаи назардан 100 унлига 138 ундош тўғри келади,

¹ «Пробел» билан бирга $N_1=50118$; $N_2=49956$; $N_3=50150$; $N_4=49776$; жами -200000.

«Пробел»ни ҳисобга олишимиздан мақсад ўзбек тилида сўз узунлигининг ўртача миқдори неча фонемадан иборат эканлигини аниқлашдир («Δ» — рус тилидаги «нуле- вая фонема» маъносиди). Қўлимизда тўпланган материал ЭҲМ си ёрдамида турли стиллар бўйича ва умумий ўзбек тилидаги барча фонема бирикмаларини ҳамда сўз узунлигини тўла равишда аниқлаш имконини беради.

яъни ўзбек тили учун унли ва ундошларнинг ўзаро миқдорий муносабати $[N_v:N_v=1,38]$ ўзгармас статистик параметр дир.

Ҳозирги ўзбек адабий тили фонематик тузилишининг характерли хусусиятларидан бири бошқа кўпгина тиллардаги каби ундошларнинг унлиларга нисбатан текстда (нутқда) кўп қўлланишидир.

Фонемалар частотаси²

Фоне-малар	Абсолют частотаси		Нисбий частота P		Фоне-малар	Абсолют частота F		Нисбий частота P	
	„Δ“ билан бирга	„Δ“ сиз	„Δ“ билан бирга	„Δ“ сиз		„Δ“ билан бирга	„Δ“ сиз	„Δ“ билан бирга	„Δ“ сиз
„Δ“	27524		0,137620		қ	4267	4267	0,021335	0,02473967
а	26368	26368	0,131840	0,15287924	г	3974	3974	0,019870	0,02304089
и	23285	23285	0,116425	0,13500429	у	3300	3300	0,016500	0,01913310
н	10815	10815	0,054075	0,06270438	ш	3106	3106	0,015530	0,01800830
л	10543	10543	0,052715	0,06112735	з	2842	2845	0,014210	0,01647765
р ₁	10245	10245	0,051225	0,05939957	ц	2275	2272	0,011375	0,01319024
о ³	8485	8485	0,042425	0,04919525	ч	2183	2183	0,010915	0,01265683
т	7226	7226	0,036130	0,04189568	в	2028	2028	0,010140	0,01175816
д	7006	7006	0,035030	0,04062014	х	1925	1925	0,009625	0,01116097
у	6046	6046	0,030230	0,03505415	п	1026	1026	0,005130	0,00594865
м	5983	5983	0,029915	0,03468888	х	919	919	0,004595	0,00532828
б	5939	5939	0,029695	0,03443378	ф	867	867	0,004335	0,00502679
к	5531	5531	0,027655	0,03206823	ғ	833	833	0,004165	0,00482966
й	5025	5025	0,025125	0,02913449	ж	814	814	0,004070	0,00471950
с	4759	4759	0,023795	0,02759224	ц	297	297	0,001485	0,00172198
е (э)	4528	4528	0,022640	0,02625293	ж	36	36	0,000180	0,00020872

Ҳозирги ўзбек адабий тилида энг кўп қўлланидиган фонема — а бўлиб, у барча унлилар қўлланиш частотасининг 37% ни ташкил этади. Ундан кейин и (32%), о (12%), у (8%), е [(э) 6%], ў [5%] унлилари келади. Кўринадики, унлилар системасидаги икки унли фонема (а, и) барча унлилар қўлланиш частотасининг 69% ни ташкил этади. Ўзбек тилидаги энг кўп қўлланидиган ундош — н фонемаси барча ундошлар қўлланиш частотасининг ($\Sigma=100464$) 11% ни ташкил этади; ундан кейин л, р, (10%); т, д, (7%) кабилар келади.

Ўзбек тилидаги сонор ундошлар (н, л, р, м, й, н) умумий текст ҳажмининг 26% ни, шовқинлилар (б, п, в, ф, д, т, ж, ч, ж, ш, з, с, г, к, ғ, х, қ, ҳ, ц) эса умумий текст ҳажмининг 32% ни ташкил этади.

Англашиладики, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги олти унли ва олти сонор (жами 12 сонант)нинг умумий текстдаги салмоғи 68% дир, яъни ўзбек адабий тилини фонематик таркиби жиҳатидан тўла равишда сонантли деб ҳарактерлаш мумкин.

² Абсолют частота фонеманинг (олинган танланма ҳажмида= N) текстда неча марта қайталанишидир. Нисбий частота F нинг N га нисбати дир, яъни $P = \frac{F}{N}$; Σ эга йиғиндидир.

³ „О“ фонемасининг F си 8485 бўлиб, бундан 1202 таси рус-интернационал сўзлари таркибидаги „о“ [o] фонемаси билан шаклошдир. Лекин ўзбек тилидаги „о“ [ɔ] фонемаси рус-интернационал сўзларидаги „о“ дан тубдан фарқланади. Умуман, ўзбек тилида қўлланган рус-интернационал сўзларидаги „о“ фонемаси умумий „о“ фонемаси қўлланиш частотасининг 14% ни ташкил этади; қолган 86% и эса ($F=7283$) ўзбекча сўзлар таркибидир.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги фонемаларнинг текстда («Δ» сиз) қўлланиш частотаси асосида ўзбек тилининг фонематик формуласини қуйидагича тузишимиз мумкин.

$$A_{15}I_{13}(HLP)_0O_5(TDU)_4(MBK\dot{I}SE(\dot{e}))_3(KG\dot{U}SZ)_2(CVX\dot{P}XF)_1 \\ (F\dot{J}CJ)_{<0.5}$$

Юқоридаги формула асосида фонемаларнинг нутқий оқимда жойлашиш тартибини қуйидагича келтираемиз:

„Δ“ билан бирга	„Δ“ сиз
Δ	А
А	И
И	Н Л Р
Н Л Р	О
О Т Д	Т Д У
У М Б К Ё	М Б К Ё С Е (Э)
С Е (Э) Қ Г Ў Ш	Қ Г Ў Ш З
З Ц Ч В Ҳ П	Ц Ч В Ҳ П Х Ф
Х Ф Г Ж Ц Ж	Г Ж Ц Ж

Юқоридагидек тартибда жойлашган фонемаларнинг унлилар системасини алоҳида, ундошлар системасини алоҳида группалаштириб жойлаштиришимиз фақат шу ўриндагина эмас, ҳатто тилнинг ички функционал стиллари доирасида ҳам мумкин эмас. Чунки қаторлар бўйича унлиларнинг статистик тақсимланиши турличадир (бу ҳақда қуйроқда турли стиллар бўйича келтирилган жойлашиш тартибини солиштиринг)⁴.

Текширилган текстлар асосида ҳозирги ўзбек адабий тилидаги лаб ундошлари (F=15843) барча ундошлар қўлланиш частотасининг 16% ни ташкил этади.

Ўзбек тилидаги 8 та жуфт ундошлар (д—т, б—п, г—к, з—с, в—ф, ғ—х, ж—ч, ж—ш) ичида жарангли ундошлар қўлланиш частотаси (F=23472)нинг жарангсиз ундошлар қўлланиш частотаси (B=25617)га нисбати — 48:52 (47,815193:52, 184807). Ўзбек тилидаги барча фонемаларга нисбатан қўлланиш частотасининг нисбати эса — 14:15 (13,608850:14,852500).

Маълумки, ўзбек тилидаги унлилар системаси уч артикуляцион параметр бўйича дифференцияланиши. Шундан тил орқа қатор унлилари (у, ў, о)нинг тил олди қатор унлилари [и, е(э), а] га нисбатан қўлланишнинг миқдорий муносабати 25:75 (24,761 151:75,238849), лаб иштироки ҳам ўша нисбатдадир.

Текширилган текстлар асосида кенг унли (а, о)лар умумий текстнинг 20% ни; тор унли (и, у)лар 17% ни; ўрта тор унли [е(э), ў]лар эса 5% ни ташкил этади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг турли стиллари бўйича фонемалар ўзларининг абсолют частоталари асосида нутқий оқимда қуйидагича жойлашади (I си — «Δ» билан бирга, II си — «Δ» сиз):

⁴ Юқоридаги формула ва тартибдаги фонемаларнинг ўзаро статистик муносабатлари ҳақида (мақола ҳажми кўтармаганлиги учун) батафсил тўхтай олмаймиз (бу ҳақда диссертацияда махсус тўхталинган). Шунинг учун бошқа тиллар билан солиштирилиши мумкин бўлган баъзи статистик параметрларинигина кўрсатиб ўтамиз.

Бадий прозаик текстлар буйича Поэтик текстлар буйича

I.	II.	I.	II.
Δ	А	Δ	А
А	И	А	И
И	НР	И	Р
НРО	ОЛД	Р	НЛО
ЛД	БТ	НЛО	ДУТБ
БТУМКЙ	УМКЙҚГС(Э)	Д	МЙКҚС
ҚГС(Э)СЎШ	СЎШЗ	УТБМЙК	ЎЕ(Э)ГЗШЦ
ЗЧХЦВПХ	ЧХЦВПХҒЖ	ҚСЎЕ(Э)ГЗ	ЧХВҒПХ
ҒЖҒЦЖ	ҒЦЖ	ШЦЧХВҒПХ	ЖФЖЦ
		ЖФЖЦ	

Ижтимоий-сиёсий текстлар буйича Илмий прозаик текстлар буйича

I.	II.	I.	II.
А	А	АΔИ	АИ
Δ	И	НЛ	НЛ
И	Л	Р	Р
Л	РН	Т	ТКО
РН	О	КОДУМЕ(Э)БС	ДУМЕ(Э)БСГ
ОТ	ТДМ	ГЙҚЎ	ЙҚЎЧШЦ
ДМУЙКБ	УЙКБС	ЧШЦЗВХФ	ЗВХФ
СС(Э)ҚШГ	С(Э)ҚШГВ	ПЖЦХҒЖ	ПЖЦХҒЖ
ВЗХЎЦЧХ	ЗХЎЦЧХПЖ		
ПФҒЦЖЖ	ФҒЦЖ		

Такрибий фонематик формулалар („Δ“ сиз):

1) Бадий прозаик текстлар буйича

$$A_{15}I_{14}(НР)_6(ОЛД)_5(БТ)_4(УМКЙҚГЕ(Э))_3(СЎШЗ)_2(ЧХЦВПЖХҒ)_1(ҒЦЖ)_{<0.5}$$

2) Поэтик текстлар буйича

$$A_{15}I_{12}P_7(НЛО)_6(ДУТБ)_4(МЙКҚС)_3(ЎЕ(Э)ГЗШЦ)_2(ЧХВҒПХ)_1(ЖФЖЦ)_{<0.5}$$

3) Ижтимоий-сиёсий текстлар буйича.

$$A_{16}I_{14}L_7(РН)_6O_5(ТДМ)_4(УЙКБС)_3(Е(Э)ҚШГВ)_2(ЗХЎЦЧХПЖ)_1(ФҒЦЖ)_{<0.5}$$

4) Илмий прозаик текстлар буйича.

$$(АИ)_{15}(НЛ)_7P_6(ТКО)_4(ДУМЕ(Э)БСГ)_3(ЙҚЎЧШ)_2(ЭВХФ)_1(ПЖЦХҒЖ)_{<0.5}$$

Юқоридаги бадий, ижтимоий-сиёсий ва илмий прозаик текстларда N_c нинг N_v га бўлган миқдорий муносабати бир хилдир, яъни 100 унлига 138 ундош [$N_c:N_v = 1,38$] қўлланади. Бу эса ҳозирги ўзбек адабий тилида V ва C ларнинг муносабатидаги (юқоридаги) кўрсаткичнинг барқарор эканлигини тўла равишда тасдиқлайди. Бироқ поэтик текстларда (яъни шеърятда) $N_c:N_v$ тамоман бошқача кўринишга эга.

Текширилган поэтик текстлар бўйича шундай натижага келиндики, ўзбек адабий тилидаги 6 унли фонема умумий текстнинг 40% ини, ундош фонемалар эса умумий текстнинг 60% ини ташкил этади. Абсолют частоталар муносабати ($\Sigma = 42603$ га нисбатан) $= V_{17243} \cdot C_{25360}$.

Бундан кўринадики, поэтик текстларда 100 унлига 150 ундош қўланади ($N_c : N_v = 1,50$).

Демак, ўзбек тили материаллари шеърятда (прозаик текстларга нисбатан) ундошлар кўпроқ процентда қўлланиши ҳақидаги А. Артюшковнинг фикрини қувватлайди⁵.

Қуйидаги жадвалда турли стиллар бўйича ўзбек тилининг «фонематик занжир»идаги тил орқа унлиларининг тил олди унлиларига бўлган миқдорий муносабати келтирилган.

Стиллар	Тил орқа унлиларининг тил олди унлиларига нисбати
Поэтик прозаик	26 : 74
Бадиий	30 : 70
Ижтимоий-сиёсий	23 : 77
Илмий прозаик	21 : 79
Умуман тил бўйича	25 : 75

Кўринадики, фонологостатистик текширишларда доимо у ёки бу стилнинг спецификасини албатта эътиборга олиш керак. Шунингдек, фонемаларнинг қўлланиш частотаси жиҳатидан (классификацияси бўйича ҳам) турли текстларнинг ўхшаш ўринлари мавжуд бўлади. Бундай ҳолларда, яъни текстларнинг бир хиллигини аниқлаш учун, Смирнов критериясини ёки χ^2 ни қўллаш мумкин⁶.

С. Ризаев

ФОРИШ ШЕВАСИДА УТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИ

Фориш шеваси ўзининг фонетик ва морфологик хусусиятлари билан, айниқса, феъл майллари, феъл замонлари, феъл тусловчиларининг ўзига хос хусусиятлари билан бошқа ўзбек шеваларидан фарқ қилади.

Бу шевадаги ўтган замон феълининг тусланишида уйғур тили ва Наманган шеваларидаги феъллар тусланишига ўхшашлик борлиги диққатга сазовордир.

Масалан, яқин ўтган замон феъли: Мен элдэм (чъқтум), өзун¹ элдэн (чъқтуң), (о) элдэ (чъқту:); бь:з элду: к (чъқтуқ), сьллэр элду: нлэр (чъқтуңлэр), (олэр) элдэ: (чъқту:).

Қиёсланг: Наманган шаҳар шевасида: элдэм, элдэн//олдун, элдэ; олду:, элдэнэ//олду:нэ, улэ элдэлә//элышьтэ.

Уйғур тилида: Йэздэм, Йэздэн//йэздэлә//йэздэнцэ, йэздэ; Йэздуқ, йэздэнлэр, йэздэ².

Осмонсой қишлоғи шевасида эса аффикс таркибидаги унлилар Фориш тўдасига нисбатан ҳам чўзиқроқ талаффуз қилинади: *йоз келдэ:йей негэ йозэ: келмэ:дэ:йей*.

⁵ Артюшков, Стихование (качественная фоника русского стиха), М., 1927, стр. 98.

⁶ Қаранг: Структурная типология языков (сборник), М., Изд-во «Наука», 1966, стр. 26—44.

¹ Шевада *сен* олмоши ўрнида *өзун* олмоши қўлланади.

² Э. Н. Н а д ж и п, Современный уйгурский язык, М., 1960, 94-бет.

Узоқ ўтган замон феъли аффикси Форишда: **-ғэн**; Осмонсойда: **-ган**//**-ғэн**, баъзан **-йэн**; Учмада: **-ған**//**-гэн**(**-йэн**) варианты „демоқ“, „емоқ“ каби феълларда учрайди.

Фориш тўдаси: Бөрғонмэн//**-мэн**, Бөрғонсэн, (О) бөрғон; Осмонсой тўдаси: Бөрғонмэн//**-гэнмэн**, Бөрғонсэн//**бөрғонсэн**, (О) бөрғон//**бөрғон**; Учма тўдаси: Бөрғанмэ://**бөрғонмэ**., Бөрғансэн, Бөрған. Фориш: Бөрғонвь:з, Бөрғонсьллэр, (Олэр) бөрғон; Осмонсой: Бөрғонвь:з//**бөрғонвь:з**, Бөрғонсьллэр//**бөрғонсьз**, (Олэр) бөрғон//**бөрғон**; Учма: Бөрғанмьз, Бөрғансьз, Бөрған.

Фориш шеvasида узоқ ўтган замонда содир бўлган иш-ҳаракатга сўзловчининг аниқ ва қатъий муносабатини билдириш учун сифатдош ясовчи **-ған** аффиксига *эди* тўлиқсиз феъли, ишончсизлик, эшитилганлик каби муносабатларни билдириш учун *экэн* (адабий тилда *экан*), *умуш* (адабий тилда *эмиш*) тўлиқсиз феъли келтирилади ва феъл тусловчилари қўшилади: Йозғонь:дь:м, Йозғонь:дь:н, Йозғонь:дь:; Йозғонь:ду:қ, Йозғонь:дь:лэр, (Олэр) йозғонь:дь: Қиёсланг: Мен сьллэрнъ: къ,га қачон борғанэкэнмэн//**бөрғонэкэнмон**. Мен Оосмонсойга бөрғону: :му:шмэн.

Ўтган замон ҳикоя феъли: Бэрэпту:мэн (ад. орф. *борибман*), Бэрэпту:сэн, бэрэпту:, бэрэпту:вь:з, бэрэпту: сьллэр, (Олэр) бэрэпту:., Қиёсланг: *Уйғур тилида*: Йезиптимэн, Йезиптисэн, Йезипту:.; Йезиптимиз, Йезиптисилэр, Йезипту:

Ўтган замон ҳикоя феълени шакллантирувчи **б (-иб)** *эди* дан сўнг тусловчиларнинг қўшилиши қуйидагича: Келъ:вь:дь:м (ад. орф. келиб эдим), Келъ:вь:дь:н, Келъ:вь:дь:; Келъ:вь:ду:қ, Келъ:вь:дь:нлэр, (Олэр) келъ:вь:дь:

Ўтган замон давом феълени ясовчи **-р (ар)** *эди* Фориш шеvasида **-р (-ур)** *эди* тарзида қўлланилади: Ө:қу:рь:дь:м, Ө:қу:рь:дь:н, Ө:қу:рь:дь:; Ө:қу:рь:ду:қ, Ө:қу:рь:дь:нлэр, (Олэр) Ө:қу:рь:дь:

Осмонсой шеvasида **-р (-ар)** *эди* ўрнида **-ғъч эдъ**//**ғъч эдъ** кўпроқ қўлланади: *Ҳар кун бээр бәрғъч едъз (ъ:дъ:), этәм пэдә бәқ-қучъ:дъ:*

Ўтган-ҳозирги замон феъли Фориш шеvasида **йэтғэңъ:дъ:** (ад. орф. *ётган эди*) ва **тъ:въ:дъ:**, **йэ:тъ:въ:дъ:** (ад. орф. *этиб эди*) орқали ҳосил қилинади. Бу феълнинг **-моқда эди** билан шаклланган формаси эса, мазкур шевада кам қўлланади, унинг ўрнида ҳам **этиб эди** билан ясалган форма қўлланади: э:ль:йэтғэңъ:дь:м, э:ль:йэтғэңъ:дь:н, э:ль:йэтғэңъ:дь:; э:ль:йэтғэңъ:ду:қ, э:ль:йэтғэңъ:дь:нлэр, (Олэр)э:ль:йэтғэңъ:дь: э:ль:йэ:тъ:вь:дь:м, э:ль:йэ:тъ:вь:дь:н, э:ль:йэ:тъ:вь:дь:; э:ль:йэ:тъ:вь:ду:қ, э:ль:йэ:тъ:вь:дь:нлэр, (Олэр)э:ль:йэ:тъ:вь:дь:

Ўтган замон мақсад феъленинг **-диган эди** билан ясалган формаси ҳам, **-моқчи эдим** билан ясалган формаси ҳам Фориш шеvasида учрайди, **-моқчи** аффикси билан **эди** тўлиқсиз феъли ўртасида й товуши орттирилади: Бэрмәқчъ:йъ:дь:м, Бэрмәқчъ:йъ:дь:н, Бэрмәқчъ:йъ:дь:; Бэрмәқчъ:йъ:ду:қ, бэрмәқчъ:йъ:дь:нлэр, (Олэр) бэрмәқчъ:йъ:дь:

Фориш шеvasида ўтган замон мақсад феъленинг **-диган эди** билан ясалган формаси **-дугэн ь:дъ**//**-дугэн ь:дъ:** тарзида қўлланади: элэ:ду:ғанъ:дь:м, элэ:ду:ғанъ:дь:н, элэ:ду:ғанъ:дь:; элэ:ду:ғанъ:ду:қ//**-ду:қ**, элэ:ду:ғанъ:дь:нлэр, (Олэр) элэ:ду:ғанъ:-дь: Ө:қыйду:ғэнь:дь:м, Ө:қыйду:ғэнь:дь:н, Ө:қыйду:ғэнь:дь:; Ө:қыйду:ғэнь:ду:қ, Ө:қыйду:ғэнь:дь:нлэр, (Олэр) Ө:қыйду:ғэнь:дь:

Ўтган-келаси замон шарт феъленинг **-са эди** билан ясалган формаси Фориш шеvasида ҳам учрайди ва қуйидагича тусланади:

Бэрсэ:мь:дь, Бэрсэң:дь:, Бэрсэ:йь:дь; Бэрсэ:йь:ду:қ, Бэрсэң:дь:нлэр,
(Олэр) бэрсэ:йь:дь:

Шунингдек, Фориш шевазида *-са эди* ўрнида *-гэндэ йъ:дь:(-ган-да эди)* формаси ҳам қўлланади. Бу вақтда пайт маъносига нисбатан шарт-истак маъноси кучли бўлади. *Ө келмэдъ:, келгэндэйъ:дь://кел-сэ:йъ:дь:дэрс қь:лэ:рф:ду:қ.*

Ш. Эгамбердиева

ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДА ГАП БЎЛАКЛАРИНИНГ ТАРТИБИ

Ўзбек диалектолог олимлари томонидан ўзбек шева ва диалектларнинг синтактик хусусиятлари ўрганилмаган деса бўлади.

Шева ва диалектларнинг синтактик хусусиятларини ўрганиш жуда катта аҳамиятга эгадир. Шубҳасиз, у ўзбек адабий тили ва синтаксисининг айрим масалаларига аниқликлар киритади. Шевалар ўзига хос конструкция ва оборотларга эгаки, буларни таҳлил қилиш ўзбек тили тарихи учун ҳам, ҳозирги ўзбек тили учун ҳам қимматли материаллар бериши мумкин¹.

Гап бўлаклари тартибининг ўзгариши жонли сўзлашувда — шева ва диалектларда кўп учрайди. Айниқса эганинг гап бошида эмас, балки охирида, кесимнинг эса гап ўртасида келиш ҳолларини учратамиз.

Бу инверсия ҳодисаси тасодифий ёки гапирувчининг эҳтиётсизлигидан келиб чиқмаган, албатта. Улар аниқ маънога эга бўлиб, логик ургу билан ажралиб туради. Гап бўлакларининг тартиб ўзгариши сўзловчининг кўзлаган мақсадига боғлиқ².

Бош бўлақлардан эга ўзбек шеваларида ҳам адабий тилдагидек от, олмош, сон, сифатдош, инфинитив билан ифодаланади. От, олмош, сон, сифатдош билан ифодаланган эга адабий тилда кесимдан олдин келса, шеваларда кесимдан сўнг келади.

1. Эга от билан ифодаланганда, Пошшодэн безор боптъ *хелойёқ* (Тошк.). Адабий тилда: Халойиқ подшодан безор бўлибди. Отлар кўплик, эгалик аффиксини олганда ҳам тартиб шу ҳолда бўлади.

2. Эга олмош билан ифодаланганда:

а) кўрсатиш олмоши билан: Дурускинэ-дур дэсэм, тозэ *дэпсургэкан-ку* (бўшанг) бу. Абадий тилда: Дурусткнадир десам, у тоза *бўшанг экан-ку*.

б) белгилаш олмоши билан: одэмлэри илгэридэн дэ:қончиг минэн шуғулэнип кэгэн *хэммэси*.

в) кишилик олмоши билан: йэмэнэм мэ:мэддэнэ, одэмни эгзийэ чоп олчэйтикэм бэччэ болупсэн-дэ сэн.

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, кишилик, кўрсатиш, белгилаш олмошлари билан ифодаланган эга кесимдан сўнг келиб, сўзловчининг мақсади, диққат эътибори шунга қаратилганлигини англатади.

3. Эга сон билан ифодаланганда: ольшьп — ольшйп бир *қойъб олды* иккови (Қашқадарё).

4. Эга сифатдош билан ифодаланганда: Сэннэ(и) лэзимки, уннэқ қъмэ, *мунноқ қъ дэп оргэтиш*. Лекин бу ҳол камроқ учрайди.

Шеваларда эга инфинитив ва сифатлардан бўлганда адабий тил-

¹ В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, Ўзбек диалектологияси, Тошкент, 1962, 35-бет.

² В. С. Расторгуева, Очерки по таджикской диалектологии, Вып. 2, М., 1952, стр. 176.

дагидек кесимдан олдин — нормал тартибда келади. *Йэхши ошини йер, йомон бошинъ* (Тошкент). *Йомон болмоқ — осон, йэхшъ болмоқ — қўйън* (Тошкент).

Юқорида келтирилган мисоллардан кўринадики, ўзбек шеваларида эга ва кесим адабий тилдаги тартибга мос эмас.

Иккинчи даражали бўлақлар тартибида ҳам ўзига хослик кўринади. Ўзбек шеваларида воситасиз тўлдирувчилар тартиби қуйидагича:

эга + кесим + вос. тўлд.

оконг опкеттъ кэтоппъ (Тошкент).

аниқ-чи + эга + кесим + вос. сиз тўлд.

Кэттэ акаләри алдәшкәнәкән унъ

аниқ-чи + -аниқ-миш + пайт ҳоли + аниқ-чи + кесим + — в. сиз т.

Шунинг учун гөрләридән кичә:си чырағ жанып чығайканмуш *бомомдъ* (Қашқадарё) ёки аниқ. бирикма + эга + равиш ҳоли + кесим + в. сиз тўлд. Қирқ кун деганда Ерджәлолжон коттәръп туръп бър уръптъ *деввъ* (Тошкент). Бу тартиб ўзбек шеваларида жуда кенг тарқалган.

Шеваларда чиқиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланган чегаралаш, ажратиб кўрсатиш маъноларини англатадиган воситали тўлдирувчилар ҳар доим гап охирида келади: *ънәйкән йәнә бър рўмол уздъләр узумнән* (Қўқон).

Шунингдек, кўмакчили тўлдирувчилар ҳам кўпинча гап охирида келади. Сис саләмәли:мисис у киши минән (Китоб).

Лекин шуни қайд қилиш лозимки, ўзбек шеваларида бошқа кўмакчилар (*учун, тўғрисида, томонидан*) билан келган тўлдирувчилар тартиби адабий тилдагидекдир.

Ҳоллар одатдаги тартибга кўра ўзлари тобе бўлган феъл-кесимдан эввал келади. Чунки улар шеваларда ҳам адабий тилдагидек кесимни характерлаб ундан олдин келади³: *Ҳәлигъ оттъ устъгә пәхләвондъ макәм қъләб бәйлоттъ пошио* (Қўқон).

Пайт, ўрин ҳоллари нутқ моментини белгилаб гап бошида келади. *Бэрвәғ* пошшә қъхтә сәлләт йивордъ опкелтъргәнъ. Лекин ўзбек шеваларида бу тартибнинг бирмунча ўзгариш ҳоллари ҳам учрайди. Яъни ҳоллар эгадан, кесимдан олдин ҳам кейин келиши мумкин.

Равиш ҳоллари кўпинча гап охирида келади: *йәнә ошәни йәнида ойингә тушовүрүпти пирилләп* (Қарши).

Баъзан равиш ҳоллари уюшиб келади, Шуйтъп, от *кетивүргән шувүлләп, йөргәләп* (Қарши).

Шева синтаксисида учраган энг характерли факт шундан иборатки, адабий тилда равишдош оборотлар гап ўртасида келса, шевада кесимдан сўнг, гап охирида келади: *Чөл куллигә деләгә отунгә чиқәр экән, белигә экитә қәтирмә сәлив әлип* (Уш).

Баъзан адабий тилдагидек равишдош оборотлар гап ўртасида ҳам келиши мумкин. Лекин бу ҳолат кам учрайди: *әстә солләт кеткән — дәкән, пәнәләб барат(ы)та*, Розықулвойдъ бәйләб ала:ды босмә:чиләр (Қарши).

Аниқловчи ва кесим тартибида ҳам кесимнинг аниқловчидан олдин келиш ҳоллари характерлидир. Мунъ олъшъп *опкъръштгәлә пошонъ олдъгә* (Қўқон).

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, аниқловчиларнинг бош бўлақларга (кесимга) нисбатан тартиби ўзгарса-да, лекин уларнинг ўзаро

³ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М. — Л., 1960, стр. 394.

тартиби қатъий равишда сақланиб қолади: аниқловчи + аниқланмиш, ҳаליгъ къшъ, қаратқич + қаралмиш бъээнъ уйлэ каби.

Хулоса қилиб айтганда, текширилган материаллар ҳозирча ўзбек шеваларида гап бўлаклари тартибининг умумий томонларинигина кўрсатади.

Маиҳура Турובה

ОМОНИМ ЕРДАМЧИ СЎЗЛАР

Совет тилшунослик фанида мунозарали масалаларни илмий равишда ҳал этишда традицион методлар билан бир қаторда структурал методлардан ҳам ўринли фойдаланиш мақсадга мувофиқ эканлиги алоҳида таъкидланмоқда¹. Шунга кўра, биз ёрдамчи сўзларнинг асосий разрядлари ҳисобланган кўмакчи, боғловчи ва юкламаларни немис тили материаллари базасида дистрибутив² ва компонент³ анализлар асосида қараб чиқдик. Натижада ёрдамчи сўзларнинг юқорида эслатилган разрядлари ҳозирги замон немис тили луғат составида сўзларнинг алоҳида типларини ташкил этиши аниқланди, бинобарин, немис тилида кўмакчи, боғловчи ва юкламалар сўз туркумлари сирасига ҳам, морфемалар сирасига ҳам кира олмаслиги аниқланди.

Ёрдамчи сўзларнинг ҳозирги замон немис тили луғат составида алоҳида гурӯпага ажратиш ўз навбатида сўз яшаш усулларидан мустақил сўзларнинг ёрдамчи сўзларга ўтиши ва бунинг натижасида юзага келадиган турли хилдаги омонимлар ҳамда бу омонимлардан кўп маъноли ёрдамчи сўзларни ажратиш масаларининг ҳам ҳал этилишини тақозо этади.

Немис тилидаги ёрдамчи сўзларда учрайдиган омонимлар ҳодисасини текширишда, ундан полисемия ҳодисасини фарқлашда биз фақатгина дистрибутив анализдан фойдаланиб қолмай, балки компонент анализдан фойдаландик. Мисолларни қиёс қилинг:

Klaus Heinrich klopfte sie beide ab, aber das machte nicht vieles gut, denn seine Hände waren ebenfalls grau. (T. Mann. Königliche Hoheit.)
„Wo haben Sie denn diese Sammlung Orden erworben?“... fragte Riedel betont... (W. Bredel. Prüfung.)

Келтирилган мисоллардаги **denn** биринчи гапда боғловчи бўлса, иккинчи гапда у юкламадир. Шунга кўра, **denn** ни турли маъноларга эга бўлган икки шаклдош сўз — омоним деб қараш керакми? Буни аниқлаш учун уларнинг дистрибуциясини ифодаловчи асосий белгилар билан танишмоқ зарур.

Сўзларнинг дистрибутив белгилари моддий ва маънавий планда (план выражения, план содержания) намоён бўлади. Моддий пландаги дистрибутив белгилар йиғиндиси ёрдамчи сўзларнинг грамматик маъносини характерласа, маънавий пландаги дистрибутив белгилар уларнинг лексик маъносини характерлаб келади. Шу белгилар муносабатидан келиб чиқадиган фарқ ёрдамчи сўзлар дифференциациясининг асосий

¹ Қаранг: П. Н. Федосеев, Некоторые вопросы развития советского языкознания, «Теоретические проблемы современного советского языкознания», М., 1964, стр. 31—36.

² Қаранг: Г. Глисон, Введение в дескриптивную лингвистику, М., 1959; Ю. Д. Апресян, Идео и методы современной структурной лингвистики, М., 1966, стр. 49—51; М. Д. Степанова, Взаимопереход частей речи и дистрибутивный анализ, «Иностранные языки в высшей школе», вып. III, М., 1964, стр. 89—95.

³ Қаранг: М. Д. Степанова, Вопросы компонентного анализа в лексике. «Иностранные языки в школе», № 5, 1966, стр. 24—40.

критерийси ҳисобланади. Шу нуқтан назардан боғловчи **denn** билан юклама **denn** нинг дистрибутив белгиларини таққослаб кўрайлик.

Моддий планда: а) боғловчи **denn** асосан қўшма гап таркибида учраса (юқорида келтирилган биринчи мисолга қаранг), юклама **denn** кўпроқ эмоционалликка эга бўлган содда гапларнинг таркибида учрайди (иккинчи мисолга қаранг); б) боғловчи **denn** асосан қўшма гап компонентларининг бирини иккинчисига боғлаш учун хизмат қилса, юклама **denn** фақат қўшимча маъно бериш учун хизмат қилади.

Маънавий планда: юқоридаги биринчи мисолда боғловчи **denn** нинг семаси⁴ сабабиятни характерласа, иккинчи мисолда юклама **denn** семаси таажжубни характерлаб келади. Демак, немис тили тараққиётининг ҳозирги босқичида боғловчи **denn** билан юклама **denn** маънолари ўртасидаги боғлиқлик тамоман узилган. Бу каби шаклдош ёрдамчи сўзларни тўлиқ омонимлар группасига ажратамиз.

Маънавий планда бир ёрдамчи сўзнинг дистрибутив белгилари бир неча семалардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, боғловчи **denn** сабабиятни ифодалаш билан бирга қиёслашни ҳам ифодалаши мумкин. Таққосланг:

Ich gehe nicht mit, denn ich habe noch zu tun. Er leistet mehr als Graphiker denn als Maler. (Wörter und Wendungen.)

Ёрдамчи сўзлар лексик маъноларининг бундай вариантлашуви натижасида уларнинг ички валентлиги пайдо бўлади. Бу эса, бир томондан, ёрдамчи сўзлар таркибида иккинчи бир хил омонимлар группасини келтириб чиқарса, иккинчи томондан, полисемантик типдаги ёрдамчи сўзларнинг юзага келишига сабаб бўлади.

Юқоридаги ҳар иккала мисолда ҳам ёрдамчи сўз **denn** бир разрядга, яъни боғловчиларга мансуб бўлиш билан ягона грамматик маънога эга. Лекин унинг лексик маъноси бир эмас, чунки у биринчи гапда «сабаб» семаси билан ва иккинчи гапда «қиёслаш» семаси билан характерланган. Бу иккала сема боғловчи **denn** нинг компонент составида бири иккинчиси билан боғланмаган мустақил семалардир. Шунга кўра, бундай ёрдамчи сўзларни соф лексик (ички) омонимлар группасига ажратамиз.

Ёрдамчи сўзларда омонимларнинг яна бир типи бор. Бу соф грамматик омонимлардир.

Қиёсланг:

Seit dem vorigen Jahr dient dieser Palast als Hotel. (Neue Zeit.)

Seit der Kolchos da ist, geht unser Leben bergauf. (A. F. Graf. Sprichwörter.)

Бу мисолларда биринчи гапдаги **seit** сўзи кўмакчи бўлса, иккинчи гапдаги **seit** сўзи боғловчидир. Бундай шаклдош ёрдамчи сўзлар жуфтини соф грамматик омонимлар группасига киритишда, биринчидан, уларнинг шаклдошлигига асослансак, иккинчидан, маъноларининг ҳар хиллигига асосланамиз. Лекин бу ҳар хиллик шаклдош ёрдамчи сўзларнинг маъносида тўлиқ ҳолда (лексик ҳам грамматик) намоён бўлмай, балки биргина грамматик аспектда мавжуддир. Демак, кўмакчи **seit** билан боғловчи **seit**нинг икки ёрдамчи сўз сифатида мустақиллигини таъминловчи, бинобарин, уларнинг соф грамматик омоним эканлигини ишботловчи асосий омил бу сўзларнинг моддий пландаги дистрибутив белгиларидир. Булар қуйидагилар:

1. Кўмакчи **seit** содда гаплар таркибида келса, боғловчи **seit** фақат қўшма гаплар таркибида келади.

⁴ *Сема* сўзларнинг семантик кўпайтирувчилари (множитель) — вариантларидир.

2. Кўмакчи seit мустақил сўз туркумларидан, асосан, от билан бирикса (seit dem Jahr), боғловчи seit эргаш гапларнинг бутун структураси билан бирикади (Seit der Kolchos da ist,...).

3. Кўмакчи seit отнинг бошқа мустақил сўз билан муносабатини билдириб, кўмакчили сўз бирикмасини (dieneu seit dem Jahr феъл + кўмакчи + от) ҳосил қилса, боғловчи seit қўшма гап компонентларини боғлаб, пайт эргаш гап тузишда иштирок этади.

4. Кўмакчи seit сўзлар орасидаги боғланишни бошқарув йўли билан амалга оширса, боғловчи seit гап бўлаклари орасидаги боғланишни битишув йўли билан амалга оширади.

Юқорида баён этилган фактларга асосланиб, ёрдамчи сўзларнинг турли разрядлари орасида омонимларнинг асосан икки турини ажратамиз. Булар тўлиқ (лексико-грамматик) ва тўлиқ бўлмаган (ё соф лексик, ё соф грамматик) омонимлардир.

Ёрдамчи сўз омонимлари фақат уларнинг турли разрядлари орасида намоён бўлиб қолмай, балки ёрдамчи сўз разрядлари билан мустақил сўз туркумлари орасида ҳам учрайди. Бир қатор шаклдош сўзлар «ёрдамчи сўз—сўз туркуми» комбинациясидаги тўлиқ омонимларнинг иккинчи бир кўриниши сифатида алоҳида группани ташкил этади. Бу группага кўмакчи kraft ва от kraft каби шаклдош сўз жуфтлари киради. Уларнинг грамматик маънолари ҳозирги немис тилида тамоман ажралган. Улар шаклан бир, маънолари эса турлича бўлган сўз жуфтидир. Шунинг учун ҳам биз уларни тўлиқ омонимлар группасига қўшдик.

Ёрдамчи сўзлар билан сўз туркумлари муносабатида биз омонимларнинг яна бир турини ажратамиз. Бу оморлардир. Бир қатор сўзлар от сўз туркумидан равиш орқали, равиш ясовчи S суффиксини сақлагани ҳолда, ёрдамчи сўз разрядларига ўтиб қолган (масалан, mittels, falls). Булар ҳозирги тилда отларнинг бирлик сон, қаратғич келишигидаги формаси билан шаклдошдирлар (масалан, des Mittels, des Falls). Мана шундай шаклдош сўзларни биз оморлар группасига ажратдик. Бундай сўзларнинг бир хили ҳозирги даврда равиш сифатида учрамаса (manqels, zwecks), бошқа бир хиллари равиш сифатида ҳам учрайди (масалан, anfangs, namens).

Sie kannten anfangs nur die Namen ihrer Stämme, ... (С. Köhler. Abriss der dt. Geschichte.)

Бу эса отларни ёрдамчи сўзларга ўтишда равишнинг ўрта босқич бўлганлигини кўрсатади.

С. Султонов

«КАЛИЛА ВА ДИМНА»НИНГ ТАРЖИМАЛАРИ

Қадимги ҳинд адабиётида «Панчатантра» номи билан машҳур бўлган «Қалила ва Димна» эрамизнинг III—IV асрларида номаълум автор томонидан тузилган. У дастлаб, муқаддимадан ташқари, беш бобдан иборат бўлган ва шунинг учун ҳам у «Беш (панча) дидактик китоб (тантра)» деб номланган. Кейинчалик яна 12 боб билан тўлдирилган бу китоб жаҳон адабиётининг энг машҳур асарларидан бирига айланган ва ўрта асрлардаёқ ер юзида яшовчи деярли барча халқлар тилига таржима этилган. Асар дидактик характерда бўлгани ва ўз даврида катта тарбиявий аҳамият касб этгани учун ёшларга турмуш ҳикматлари бўйича қўлланма бўлиб келган.

«Панчатантра» — бу ривоятлар тўплами. Ҳар бир бобнинг қаҳрамони воқеанинг ривожига кўра бирор ривоят айтиб беради. Бу ривоятлар эса панд-насихат билан яқунланади.

«Панчатантра»да гарчанд умумий равишда бўлса ҳам, инсон туйғуларининг психологияси тадқиқ этилган, дўстлик ва ғаразлик, яхшилик ва ёмонлик, ишонч ва шубҳа, садоқат ва хонлик каби туйғулар ва туншунчалар таҳлил қилинган. Лекин асарда кўтарилган масалалар бевоқифа дидактик услуб билан эмас, балки мажозий шакл ва воситалар билан ифода этилган. Буни асар қаҳрамонларидан ҳам кўриш мумкин. Асар қаҳрамонлари кишилар эмас, балки Қалила (содадил) ва Димна (қув) деган икки қашқирдир. Лекин бу қашқирлар одамларга хос ҳис қилиш ва фикрлаш қобилиятларига ҳам эга.

«Панчатантра» Шарқ ва Ғарб адабиётлари тараққиётига улкан таъсир кўрсатди. У араб, форс, испан, итальян, француз, инглиз ва қатор славян тилларига таржима этилди. 1816 йилда Сильвестр де Саси томонидан «Қалила ва Димна» номи билан нашр этилган арабча таржима бу асарнинг бутун дунёда шухрат қозонишига сабаб бўлди. Абдуллоҳ ибн ал Мукаффо ўз таржимасига ёзган кириш сўзида асарни паҳлавий тилидан таржима қилганини айтади. Форс подшоси Хусрав Нуширвоннинг табиби Бурзое қаламига мансуб бўлган паҳлавий тилидаги бу таржима эса ибн ал Мукаффо таржимасидан қарийб 20 йил илгари қилинган эди.

«Панчатантра»нинг бу илк таржимасининг тарихи қўйидагича:

Форс подшоси Ҳиндистонда инсон умрини узайтирувчи, сеҳрли кучга эга бўлган ўт-ўлан борлигидан хабар топади. Подшо фармони билан табиб Бурзое шифобахш ўғларни қидириб, Ҳиндистонга йўл олади. У узоқ ва беҳуда қидиришлардан кейин мангулик шифобахш ўғларда эмас, балки пурҳикмат китобларда эканини тушуниб етади. У гуноҳга ботган кишиларни тўғри йўлга чорловчи ана шундай китоблардан бири — «Панчатантра»ни топади ва уни паҳлавий тилига таржима этади. Бу таржима эса, ўз навбатида, асарнинг бошқа тилларга таржима этилишига туртки беради.

Академик Н. И. Конраднинг текширишларига кўра¹, «Панчатантра»нинг барча таржималари бир-биридан кескин фарқ қилади; маданий дунёнинг кўпгина мамлакатларида тарқалган бу асарни, дейди у, «Панчатантра»нинг таржимаси сифатида эмас, балки турли форма ва вариантларга эга бўлган ягона адабий асар деб қараш тўғри бўлади. Бу фикрга қўшилган ҳолда шуни таъкидлаш керакки, таржимонлар ўз навбатида асарга янги боблар, янги штрих ва деталларни бемалол киритаверганлар. Ибн ал Мукаффо эса асарга ўз таржимаи ҳолини ҳам илова қилган.

Асарнинг ҳар бир таржимаси давр ва мамлакат ҳаётига доир янги деталлар билан бойитилиши билан бирга уларга янги сюжет линиялари киритилган, эски сюжет қирралари қайта кўриб чиқилган. Конфликтлар эса янги талқинга эга бўлган. Ҳатто қаҳрамонларнинг номлари ҳам турли ўзгаришларга учраган. Шунинг учун ҳам таржима қанчалик кейин қилинган бўлса, у оригиналдан шунчалик узоқда бўлган.

«Қалила ва Димна»нинг арабча редакцияларидан бири латинча таржима учун ҳам асос бўлган. Иоанн Капуанский томонидан XIII асда латинчага ағдарилган бу асар варианты ўз навбатида «Қалила ва Димна»нинг Европа тилларига таржима этилиши учун имкон туғдирди. Натижада асар немис, чех, голланд, испан ва дониё тилларида нашр этилди. Асарнинг грекча таржимаси эса унинг славян тилларидаги вариантлари учун пойдевор бўлди. Грек Симеон Сиф ўғли ўз таржимасини шу қадар эркин қилдики, у ҳатто асар номини «Стефанит ва Ихнилот»

¹ Н. И. Конрад. Запад и Восток, М., Изд-во «Вост. лит.», 1966.

ИЛМИЙ ҲАЁТ ВА ХРОНИКА

ИККИТИЛЛИЛИК ВА КЎПТИЛЛИЛИК ПРОБЛЕМАСИ БУЙИЧА ИЛМИЙ КОНФЕРЕНЦИЯ

1969 йил октябрь ойида Ашхобод шаҳрида иккитиллилик ва кўптил-лилик проблемасини ўрганишга бағишланган бутуниттифоқ илмий кон-ференцияси бўлиб ўтди. Илмий конференция СССР Фанлар академия-сининг Адабиёт ва тил бўлими, Тилшунослик институти, «Социалистик миллатларнинг тараққиёти муносабати билан миллий тилларнинг ривож-ланиши» бутуниттифоқ проблема совети ва Туркменистон ССР Фанлар академиясининг Махтумқули номли Тил ва адабиёт институти томони-дан чақирилди.

Илмий конференция ўзининг ялпи мажлисларида СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, проф. Ф. П. Филиннинг «Ҳозирги ижтимоий тараққиёт ва иккитиллилик проб-лемаси» номли докладини, филология фанлари доктори, проф. Ю. Д. Дежнев ва СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси И. Ф. Прот-ченконинг «Иккитиллилик ва кўптиллиликни ўрганишнинг асосий ас-пектлари» номли докладини, Туркменистон ССР Фанлар академияси-нинг президенти, филология фанлари доктори, проф. П. А. Азимовнинг «Туркман-рус билингвизми ҳақида» деган докладини, СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, проф. В. А. Аврориннинг «Иккитиллилик ва мактаб» темасидаги докладини, филология фанлари докторлари Н. А. Баскаков, В. З. Панфилов ва фи-лология фанлари кандидати М. И. Исаевларнинг «Иккитиллилик ва тил-ларнинг ҳамкорлиги жараёнида уларнинг турли қатламларининг бир-би-рига сингиб бориши проблемаси» номли докладини, СССР Фанлар ака-демиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, проф. В. Н. Ярцеванинг «Иккитиллилик шароитида структурал-семантик калькалар» деган темадаги докладини, филология фанлари доктори, проф. О. С. Ахманованинг «Ҳозирги билингвизм проблемалари нуқтаи назаридан «тил-диалект» дихотомияси» ва фалсафа фанлари доктори, проф. Қ. Х. Хоназаровнинг «Иккитиллиликнинг сабаблари ва мезони ҳа-қида» деган докладларини эшитди¹.

Илмий конференция ўз ишларини уч секцияда давом эттирди. Би-ринчи секцияда иккитиллилик ва кўптиллиликнинг социологик аспект-лари, иккинчи секцияда бу масаланинг соф лингвистик қирралари, учинчи секцияда эса ўқиш-ўқитиш масалалари проблемаси муҳокама қилинди.

Илмий конференция ўз якунловчи мажлисида қарор қабул қилди. Қарорда таъкидлаб ўтиладики, илмий конференция иккитиллилик ва

¹ Бу докладларнинг тезислари «Тезисы научной конференции, посвященной проблеме двуязычия и многоязычия» деган китобчада эълон қилинган. М. Изд-во «Наука», 1969

кўптиллик проблемаси тилшунос ва социологларнинг диққатини йил сайин кўпроқ торта бошлаганини кўсатди. Бу тушунарлидир. Бутун жаҳон миқёсида йил сайин телефон ва телеграф, радио ва телевидение, кино ва турли алоқа воситалари ўсиб бормоқда, ишлаб чиқариш кучларининг улкан одимлар билан ривожланиши натижасида давлатлараро, мамлакатлараро ва қитъалараро муносабат ва алоқалар мисли кўрилмаган даражада жадаллашиб бормоқда ва ҳоказо. Бу эса ўз навбатида, турли миллат вакиллари ўртасида фикр алмашишнинг кучайишига, миллатларнинг анчагина қисмининг араллашиб кетишига олиб келмоқда, ҳар бир киши ўз она тилидан ташқари бошқа халқлар тилларини ҳам билиши кераклигини тақозо қилмоқда. Бу жараёнлар айниқса кўпмиллатли совет социалистик давлатида янада интенсификация ривисига амалга ошмоқда ва яққол намоён бўлмоқда. Шунинг учун иккитиллик ва кўптилликнинг кенг ёйилиши замонамизнинг объектив-зарурий жараёнига айланмоқда. Иккитиллик ва кўптилликни илмий ўрганиш эса совет тилшунослик фанининг энг муҳим вазифаларидан бирига айланиб қолди,— дейилади конференция қарориди. Қарорда бу соҳадаги вазифалар ва уларни бажариш йўллари етарли аниқ кўрсатиб ўтилди.

ИЗЛАНИШЛАР ВА ТОПИЛМАЛАР

Ёзма адабиёт ҳамда халқ оғзаки ижоди асарларини атрофлича ўрганиш, нашр этиш ва уларнинг энг яхши намуналарини экспедициялар, илмий командировкалар йўли билан излаб топиш Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги адабиёт музейи илмий ходимларининг асосий вазифаларидан бири бўлмоқда. Музей яқинда В. И. Ленин таваллудининг 100 йиллигига атаб республикамизнинг Қашқадарё, Бухоро, Сурхондарё, Самарқанд, Наманган, Фарғона областларининг турли шаҳар ва қишлоқларига, шунингдек қардош Туркменистон ва Тожикистон республикаларининг айрим жойларига махсус комплекс илмий экспедиция ташкил этди. Экспедиция вақтида ҳали фанга маълум бўлмаган бир қанча баёзлар, девонлар, XVIII—XIX асрга оид халқ китоблари ва бошқа ноёб китоблар топилди. Музей қўлёзмалар фонди янада бойитилди. Буида Қарши Давлат педагогика институти ташкил этган ва музей ходимлари билан биргаликда иш олиб борган ўқитувчи ва студентлардан иборат йигирма беш кишилик фольклор-диалектологик экспедицияси аъзолари катта ёрдам кўрсатишди. Экспедиция қарийб бир ой давом этди. Шу давр ичида жуда кўп жойларда бўлинди. Аввалги экспедицияларда бўлганидек, бу гал ҳам экспедиция аъзоларини текширилайётган соҳадаги дostonчилик анъаналари, инқилоб туфайли халқ оғзаки ижодида рўй берган ва шу кунларда ҳам рўй бераётган хилма-хил процесслар, традицион асарларнинг ҳозирги аҳволи, уларнинг яшовчанлик сабаблари, қонуниятлари, янги замон яратган янги фольклорнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг традицион фольклор билан қай даражада боғланиши, озиқланиши ва оригиналлиги, нашр этилган фольклор асарларининг халқ бахшиларига кўрсатаётган таъсири, ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижодининг ўзаро муносабати каби қатор илмий-назарий проблемалар ҳам қизиқтирарди. Ёзиб олинган материаллар орасида фольклорнинг барча жанрларига (шарт-шароит тақозоси билан «сўниб» кетган айрим жанрларни мустасно қилганда) оид асарлар бор. Уларнинг кўпчилиги халқ дostonларидир.

Маълумки, Сурхондарё — Қашқадарё воҳаларида ҳам, бошқа жойларда, жумладан Самарқандда бўлганидек, ўтмишда катта дostonчилик анъаналари бўлган. Бу ерда тўйларда ва бошқа хилма-хил йиғинларда дoston куйлаб кишиларни хушнуд қилиш, уларни юксак одамийлик,

меҳнатсеварлик, дўстлик, қаҳаронлик, садоқат каби фазилатлар руҳида тарбиялашга катта эътибор берилган. Достон тинглаш оддий кишилар — деҳқонлар, чорвадорлар ва бошқа меҳнат аҳлининг энг севимли машғулоти бўлган, дейиш мумкин. Улар ўзларининг атоқли достончилари билан ҳақли равишда фахрланганлар. Воҳа достончиларининг шоғирдлар етиштиришдаги анъаналари кишини ҳайратга солади. Чунончи, яқин ўтмишда яшаб, халқнинг катта ҳурматиغا сазовор бўлган халқ бахшиларидан Қосим, Бобо, Алим, Амир, Шерна, Ниёзбадал, Худойкул, Нормурод, Шотўра ва Холёр (рўйхатни яна давом эттириш мумкин) каби шоирларнинг бой репертуарлари достон куйлашдаги санъаткорликлари, достончи шоғирдлар етказишдаги жонбозликлари ҳақида хабар берувчи тарихий фактларга асосланган ҳикоялар ва баъзи бир нақл-ривоятларга қулоқ солинг-а. Мисоллар жуда кўп. Улардан фақат биттасини келтирамиз. Аниқланишича, ўз замонасининг машҳур сўз заршуносларидан бири бўлмиш Шерна Эрназар ўғли (1855—1915) қарийб 50 дан ортиқ достонни (уларнинг ҳар бири минг-минг мисралардан ташкил топганлигини айтмайсизми) ёд билиши, уларни эл орасида моҳирона куйлаб юришидан ташқари, 15 дан ортиқ катта-кичик достончи — бахшилар етиштирган экан. Чунончи, Шотўра Худойкул ўғли, Умр Сафар ўғли, тожикистонлик Аҳмад бахши, сухондарёлик Жўра Эшмирза ўғли, Мамадрайим сингари достончилар катта талант соҳиби бўлмиш Шернадек устозларини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга оладилар. Бугина эмас. Шерна Эрназар ўғлининг авлод-аждодлари — жианлари Мардонақул, Бектош, ўғиллари Нормурод ва Тўқли, невараси Хушвақт Мардонақул ўғли ҳам Шерна мактабидан етишиб чиққан достончи — бахшилардир.

Ҳа, Шерна Эрназар ҳақиқатан ҳам ўзига хос достончилик мактабини яратган устоз бўлган... Шоирнинг номи ўзи ҳаётлик чоғидаёқ кўшни воҳаларга машҳур бўлиб кетган. Шерна достонини тинглаган тингловчилар шоир номини улуғлаб ҳатто афсона-ривоятлар тўқийдилар, достончилар эса унинг жўшиб-тошиб достон куйлашига тан бердилар.

Шернага ўхшаш шоирлар тилга олинган воҳада аллақанча. Уларнинг кўпчилиги бундан аввал ўзбек фольклористикасининг асосчиси Ҳоди Зариф, Музайяна Алавия, Мансур Афзалов, Охунжон Собиров, Муҳаммаднодир Саидов каби фольклористлар, Абдимўмин Қаҳҳоров, Чори Ҳамро ва бошқа халқ оғзаки ижоди ошиқлари, санъатшунослар, ёзувчилар томонидан «кашф» этилган ва қисман ўрганилган эди. Экспедиция аъзолари ўз навбатида ана шу устозлар изидан бориб, достончилар билан яна бир бор учрашдилар, улар репертуарларидаги асарлардан баъзи бирларини қўлда ва магнитофон лентасига ёзиб олдилар. Шўрчилик Эшқобил Қўшоқ ўғли. Деҳқонободлик Ражаб шоир, Тошмурод Тўра ўғли, Нормурод Поён ўғли, Ғойим Раҳим ўғли, Эшмурод Шердоғ ўғли, Эргаш шоир, Хушбоқ Сафар ўғли, Қиём шоир, Юсуф Утаган ўғли каби шоирлардан ёзиб олинган «Малласавдогар», «Авазхон», «Ғарибнома», «Гўрўғлининг туғилиши» сингари машҳур «Гўрўғли» туркумига кирган достонларнинг вариантлари «Алпомиш» катта қаҳрамонлик эпоси, шунингдек, совет воқелиги акс этган достонлар — «Келиной», «Иззатой», «Хонсулув» каби асарлар шулар жумласидан. Бу достонларнинг катта кўпчилиги гоёвий-бадийий юксак бўлишидан ташқари маърифий-эстетик, тарихий-илмий аҳамиятга молик. Айниқса, Қодир шоир Раҳим ўғли, Ҳазратқул Худойберди ўғлидан ёзиб олганимиз башариятнинг улуғ доҳиси В. И. Ленин ҳақидаги «Мадҳия», «Ленинни кўрдим, дўстларай» асарлари айниқса қимматлидир. Ҳар икки халқ шоирининг бу асари атоқли ўзбек халқ шоири, биринчи бўлиб ўзбек ёзма адабиёти ва халқ оғзаки ижодида Ленин ҳақидаги каттароқ асар-

ни бошлаб берган Эргаш Жуманбулбул ўглининг машҳур «Ўртоқ Ленин» достони таъсирида яратилган, дейиш мумкин. Бу асарлар доҳий юбилейига муносиб тўёнадир. Ҳар икки асар ғоявий жиҳатдан ҳам, бадиий жиҳатдан ҳам эътиборга лойиқ. Экспедиция давомида шунингдек сатирик, ҳаётий-реалистик ва фантастик эртақлар, Алишер Навоий, Машраб, Беруний ва бошқа адабиёт, фан арбоблари ҳақида афсона-ривоятлар ҳам ёзиб олинди.

Қўлга киритилган қўшиқ материаллари орасида ўтмиш ва ҳозирги замонга бағишланган лирик қўшиқлар, лапарлар, ўланлар, тўй-маросим қўшиқлари, гермалар ҳам характерлидир. Айниқса Ленинни мадҳ этувчи қўшиқлар ўзларининг юксак ғоявий тили билан эмас, балки ўзига хос ўйноқи вазни, шодпёна музикаси, кўтаринки руҳи, юксак пафослиги оғзаки ижодида рўй бераётган процесснинг энг характерлиларидан яна бири доҳий ҳақидаги оғзаки ижод — Ленинноманинг кун сайин бойиб, кўпайиб бораётганлигидир. Экспедиция вақтида қўлга киритилган материалларнинг бир қисми ҳақида қисман тўхталдик. Булар ҳақида ҳар қанча сўзласак ҳам оз. Бунинг устига ҳали Қашқадарё — Сурхондарё воҳаларида ўз текширувчиси ва ёзиб олувчисини кутаётган фольклор асарлари ва унинг ижодкорлари — халқ шоир ва бахшилари, бадиий сўз ва соз ошиқлари, қадршунослари кўп.

Малик Муродов, Абдимўмин Қаҳҳоров

МУНДАРИЖА

В. И. Ленин туғилган куннинг 100 йиллиги олдида

Ҳ. Зариф. «Ўртоқ Ленин» достонининг яратилиш тарихига доир 3

Адабиётшунослик

П. Қодиров. Халқ тили ва реалистик проза 6
✓ С. Мирвалиев. Ҳарбий роман йўли 14 ✓
Т. Бобоев. Қаҳрамон образини яратиш принциплари 18

Тилшунослик

И. Мўминов. Нутқ маданияти ҳақида 24
О. Усмон. Тил маданиятининг муҳим масалалари 29
И. Расулов. Содда гаплар структура асосининг таркибига кўра классификацияси 34

Муозара

А. Ҳожиёв. Феълларнинг «ўтимли-ўтимсизлиги» ҳақида 39
Р. Жуманиёзов. Синонимларнинг таърифи масаласи 41
С. Ақобиров. «Г»дан «Л»га қайтиш зарурати борми? 43

Илмий ахборот

В. Мўминова. Ўзбек демократик лирикасининг айрим жанр хусусиятлари 45
М. Маҳмудов. Шоир Вола ҳақида 48
Ф. Аҳмаджонова. Рожий Марғилоний 53
А. Анисий. Шеър ва шеърхонлик 56
М. Исроилов. Драматик асарда монолог 58
М. Амилова. А. Қаҳҳорнинг «Сароб» устидаги ижодий меҳнатига доир 62
А. Пўлатов. Миқдор-даража ҳоли 65
А. Абдуллаев. Маъно кучайтиришнинг морфологик усули 68
С. Ризаев. Адабий тилнинг фонологик системасини статистик текшириш 71
Ш. Эгамбердиева. Форш шеvasида ўтган замон феъли 75
М. Турובה. Ўзбек шеваларида гап бўлақларининг тартиби 77
С. Султонов. Омоним ёрдамчи сўзлар 79
М. Каримова. «Қалила ва Димна»нинг ўзбек тилидаги таржималари 81

Шеърӣ санъатлар

Е. Исҳоқов. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар 84

Илмий ҳаёт ва хроника

На узбекском языке

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА
ВЫП. 1

Нашиёт муҳаррирлари *Д. Муминова, Н. Раҳимова*
Техмуҳаррир *Б. Муминов*
Корректор *Х. Қурбонова*

Р06370. Теринга берилди 2/II-70 й. Босишга рухсат этилди 16/III-70 й. Формати 70×108¹/₁₆—3,0
қоғоз. л.—8,4 босма л. Уч. -нашиёти л. 7,0 Нашиёт №403. Тиражи 13910. Баҳоси 30 т*

УзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси, Черданцев кўчаси, 21. Закал № 35

Нашиёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.

Адресимиз: Тошкент—ГСП. Гоголь кўчаси, 70.

„Ўзбек тили ва адабиёти“ редакцияси
Телефон В3-34-09, коммутатор 1
орқали